

„Máig is összeült vagyunk!” – Visszatekintés száz évre

Káldy Lajos festőművész emlékezik¹

Ki tudná rávágni azonnal, hogy mikor halt meg utolsó koronás királyunk? Az évszámot még eltalálhatják: 1922, de a pontos dátumot...? IV. Károly 1922. április 1-jén halt meg Madeira szigetén, száműzetésben. Az a nap, amikor én Csipkerekén megszülettem, azért tudom ilyen jól. Viszont a lélekvándorlásban nem hiszünk, mint a hinduk, nem is lehettem király. Így maradtam életben – közeledve a századik esztendőmhez –; mert kilencvenkilenc éves királyról hallottál-e? Közülük kevesen érték meg az idős kort. Nem kerültem ilyen magas méltóságra, de nincsenek irigyeim sem. Még valami ide: szülőfalumban sokáig azt tartották, hogy Mindszenty Csipkerekén született. De ki mert volna abban az átkos világban azzal hencegni, hogy a hercegprímás itt született? Pláne, mikor a pártbizottság jelölte ki, hogy ki legyen a falusi tanácselnök! Én már nem fogok nyomozni utána; egy egész falut magamra haragítanék. Meg köll elégedni azzal, hogy a szomszéd faluban született. Egyébként Csipkereknek minden lakója, ha ott született, Mindszenten van anyakönyvezve. A szüleim, én meg a Pehm Jóska is, mert egy anyakönyvi kerület. Csehímszenten kitették a márványtáblát a ház falára a rendszerváltás/módszerváltás után, hogy Pehm József, a későbbi hercegprímás itt nevelkedett. Aztán ezt a táblát lecserélték, s most már úgy van, hogy itt született és nevelkedett...

Hatéves koromig éltünk Csipkerekén. Öten voltunk testvérek, öt fiú. Antal tanítóképzőt végzett Kőszegen, Ferenc mozdonyvezető lett, János technikus, László művezető a vasúton, és én vagyok a legkisebb, a vakarcs. Nagyszüleim is öten (!) voltak, de közülük csak a Káldy nagymamát ismertem. Apai nagypapám vendéglős volt – Putyusztán két zsúpos borospincével –, s egykor bírónak is megválasztották. – Mesélték, hogy Savanyú Jóska is bejárt a faluba, és kinn a szőlőhegyen mulatott. A Kemeneshát/Kemenesalja és a Hegyhát valahol itt található; ez a vidék volt az ő terepe – és a Bakony. De hát éppen a te szülő-

KAPILLER FERENC (1955) író, szerkesztő.

1 Káldy Lajos 2022. április 1-jén tölti be századik életévét. A Jóisten áldását kérve ezzel az írással köszöntjük Lajos bá-t születése napján.

faludból való volt: Izsákfán született, a ti betyárotok! Mulathatott a Ság hegyen is! – A Hosszu nagypapát, nagymamát nem ismertem egyiket sem, pedig ott volt kettő nagymama is. Az a nagyapám Oszkóból házasodott, anyám abból a házasságból született. Megözvegyült, újaházasodott – megint csak Oszkóból, oszkait vett el –, így lett öt nagyszülőm.

Anyám elmesélte férjhez menése történetét. Nagyapám férjhez akarta adni valakihez, vagyonos falubelihez, neki meg nem kellett. „A mostohám elővett: Te lány, mért sírsz, rísz annyit? Folton csak rísz, mi bajod? Aztán elmondtam a mostohámnak, hogy édesapám férho akar adni ehhez meg ehhez, de én a Káldy Ferit szeretem. A mostohám aszonta: Akkor ne rí má annyit, majd idesapáddal erendezem én a te dolgodat.” Aztán a mostohája elrendezte a dolgát, és Káldy Ferihez mehetett férjhez. Egyszer azt is el találta mesélni – nagyon öregek voltak már, elhoztam őket Csipkerekről télre, nálunk teletek a szüleim –, elmondta édesanyám, hogy mikor a templomi esküvőrül kijöttek, akkor a Káldy család vendégei a Káldy-házhoz mentek lakodalmat ülni, a Hosszu család vendégei meg a Hosszu-házhoz mentek lakodalmat ünnepelni. Azt mondták: na, ezek se tartanak sokáig együtt, hogy szétment a násznép a templomi esküvő után. Aztán büszkén kihúzta magát édesanyám – emlékszem, a diványon ültek apámmal ketten -: Máig is összűtt vagyunk! Büszkén mondta anyám: összűtt vagyunk.

Apám akkor kilencvenegy éves lehetett, egy évet élt még utána. Amikor leföstöttem, nyolcvannégy esztendő volt. Ez az utolsó portrém. Apámnak mondtam: lefösteném. Jó. Üllön le ide! Pipázni lehet közben? Lehet, papa, lehet! Aztán leült úgy, ahogyan vót: lajbi meg hasznát ing, nem öltözött ki hozzá. Jött anyám: Jaj, abba a koszos sapkába meg koszos ümögbe?! Apám kivette a szájából a pipát: Nyughass! Később jött meg in anyám: Gyertek ebédünyi má! Megfőtt az ebéd, az asztalon van. Meg in: Nyughass! Többször nem jött idesanyám. És tényleg kihűlt minden ebéd, mire azt mondtam, na, papa, most készen vagyunk. Betettem a festményt a ládába, rátettem a födelet, na, menjünk ebédüni. Pipaszárral intett: áá! Kinyitotta a föstőládát, megnézte magát, elmosolyodott, és intett a festménynek: Szervusz, komám! Aztán rácsukta a födelet. Örök élményem, sok helyen elmeséltem. Több portrét nem festettem.

Egy Vas megyéről szóló kötetben olvastam, hogy a Káldy család Káldon a leányágon kihalt. Hát azért nem halt ki egészen, mert ott a Káldy uraság nekem ükapám volt, leánya, Káldy Mária, az én dédnagyanyám. De mivel leányfejjel szült, a fia – már a nagyapám – Káldy névvel lett anyakönyvezve. Az ükapám valahogy kegyvesztett lett, el kellett hagynia az ősi birtokot. Mért lett kegyvesztett? Ez is apám emlékezéseiből való. Az írásbeliséget egy szerzetes barát intézte nála. „Nem írok, nem olvasok, magyar nemes vagyok!” Valahol le van írva, talán Petőfinél... Valóban nem tudott írni, olvasni, helyette a házi barát intézett minden írásbeli dolgot. Egyszer megmérgekedett a barátira – nem tudom, fehérnépekkel rosszalkodott, vagy mi, most mellékes –; a kostök zacskóval elverte a háznép szeme láttára a házi barátot. Kostök zacskóval egy szentembert!

Az meg elment panaszra a püspökhöz, meg talán följobb is, aztán kegyvesztett lett az uraság. Így lett ő az utolsó káldi Káldy. – Mi volt ez a zacskó? A kosnak a herezacskóját kicserzették, dohányzacskót készítettek belőle. Szépen kicifrázták, lukat ide meg oda, megcsederték, úgy zárták. Ezt a zacskót használta a pipázó ember. Micsoda sértés és szégyen lehetett ezzel kapni!

Nagyapám Csipkerekre házasodott, a módos Guzmics családból vett feleséget. Apám nagycsaládban nőtt fel. Mikor megházasodott, anyámat vitte a házhoz. – Faluhelyen úgy volt, hogy a legény hozta az ifjú asszonyt, ami nem mindig tetszett az anyósnak, mert a konyhán ő parancsolt. – Mint fiatal házasok dolgoztak látástól vakulásig, aztán nem gyarapodtak semmit. Apám végül kivált a nagycsaládból. Egyszer mikor jött haza a hangyaszövetkezetből, a szél hömbölgetett a földön egy újságot. Fölvette, beleolvasott. Nézte a hirdetést, hogy a MÁV budapesti műhelyébe munkásokat vesz föl. Említve volt bizonyára a nyugdíjas állás, a kereset, kedvezmények. Fogta magát, fölment Pestre, jelentkezett a vasútnál. Fölvették éjjeliőrnek – akkor is vasutas lett havi fix fizetéssel, nyugdíjas kilátással. Fölvitte anyámat is kőbányai albérletbe. Aztán jött a komün, nagy fölfordulás, rablás, gyilkolás, elhajtották nagyapám teheneit. De még előtte: apám részt vett a nagy háborúban – Óbecsét emlegette –, ott valami balesete volt. A ló megharapta a fején, a koponyája sérült. Le is szerelték, így került vissza a faluba. A MÁV meg fölmenttette a katonaság alól. Kőbányáról tovább, Tápiósülysápon házmesteri állást vállalt, mert ez közelebb volt az istvántelki főműhelyhez, ahol dolgozott. Jött a román megszállás, akadály nélkül eljutottak egészen Győrig, kirabolták az országot. Apám mesélte, hogy az istvántelki főműhelyben – az volt az ország legkorszerűbb javítóműhelye – egy selyemköpenyes román mérnök végigment a csarnokon, s amelyik gépre keresztet rajzolt, egy brigád már szerelte le, rakták vagonba, és ment Romániába. – Apám aztán még egy világháborút, még egy megszállást és még egy forradalmat átélt. Kilencvenkét évesen halt meg. Amikor leföstöttem, nyolcvannégy esztendő volt, s aztán még nyolc évet élt.

Visszaemlékezni kétéves koromig tudok körülbelül. 1924-ben lehetett: a Spanyolnátha járványnak egy utolsó, gyöngye hulláma végigsöpört a falun. Az egész családuknak, mind a heten, valamennyien feküdtünk sorban a szalmazsákokon a szobában. Anyám addig kelt föl közülünk, amíg megfőzött. A Pompér doktor házról házra járt – ő a negyedik faluban volt. Csipkere, Csehi, Mindszent, Kisbér, Baltavár. A baltavári orvos volt az illetékes gyerekkoromban, ő volt a körorvosunk. Ha beteg lett valaki, a negyedik faluba köllött küldeni egy lófogatot, mert tehénfogattal nem gyűtt. Beteg lett a Káldy nagyapám, a hasát fájdtotta – a mai ismereteink szerint vakbélgyulladás lehetett. Kifeküdt a diófa alá az árnyékba, hogy talán jobban lesz. Nem küldtek lófogatot. Másnap se lett jobban, hanem inkább meghalt. Beszéltek kolerajárványról is. Mikor volt az utolsó Csipkereken, nem tudom, de anyám mondta, hogy a Hosszu-ágban volt egy fölmenő, egy kilencvenhárom éves őszünk, aki a kolerajárvány idején beleesett a betegségbe, de átvészelte. Kivonszolta magát a kút mellé, húztak neki

egy vödör vizet, abból állandóan csak ivott, ivott, ott megtörtént vele minden, és életben maradt. Kimosta magából a kolerát, és nem száradt ki.

Szokták kérdezni: mi a hosszú élet titka? Kinn a szabadban, a természetben lenni. A természetjárás. Kicsi koromtól végig ezt tettem, amíg tudtam. Faluból indultam, mindig kint játszottunk, jártuk a mezőt. Később cserkészként sokat kirándultunk; éppen a természetjárás miatt jelentkeztem tanonckoromban a 48-as Rákóczi Cserkészcsapatba. Mikor őrsvezető lettem, az őrsi zászlónkra mondtuk, hogy ez száz kirándulást meglátott már. Aztán leventeként sportoltam: kerékpározás, síelés, vívás, atlétika... Már családósként – 1950-ben nőültem – építettem Vonyarcon egy nyaralót ezzel a két kezemmel és családi segítséggel. Kőműves oda a lábát be nem tette, úgy épült föl a ház. Mikor a gyerekeim családot alapítottak, ott nyaraltak az unokákkal majdnem két hónapot. Az a nyaralás, levegőváltozás, sok kirándulás tette egészségessé a családomat is. A természetjárás a hosszú élet titka, ezt tartom én. Ez vonzott engem a cserkészcsapatba is. Elmondom egy régi élményemet – őrsvezetőként nagy dicséretet kaptam.

A háború után szegénységből, a semmiből kellett újraindulni, de a természetjárás akkor se szakadt meg. Újjáalakult a cserkészlet, és az őrsömmel – kiscserkészekkel – bejártuk a fél megyét. Minden vasárnap mentünk. Előfordult, hogy nem tudtam velük menni, mert a megélhetés fontosabb volt. Akkor még nem voltam házas ember, de élni kellett, gondoskodni az élelemről, ruházatról abban az adópengős világban. Mért mentünk Szombathelyről gyalog Kőszegre Bozsokon keresztül? Mert nem volt a csapatomnak annyi adópengője, hogy vonatjegyet váltsunk. A dicséret... Egy alkalommal az őrsöm elment nélkülem kirándulni Kőszegre – lehet, hogy éppen Zalában jártam zsírér, lisztér. Másnap mondták, hogy találtak egy kazettát egy bokor tövében, amikor tüzelőt gyűjtöttek szalonnápirításhoz. Lajos bá, hogy abban mi minden volt! Gyűrűk, ékszerek, brossok meg iratok. A gyerekek mindjárt el is osztották volna maguk közt: ez nekem köll, ez a tied lehet..., de a józan szemlélet győzött. Anélkül, hogy velük lettem volna, helyes döntést hoztak. Jött egy levél a 48-as Rákóczi Cserkészcsapat parancsnokságához, amit csapatgyűlésen fölolvastak. Valami keveset tudok belőle idézni, egy szülő írta. „Amikor az oroszok elől a határ felé menekültünk, összes ékszerünket, iratunkat egy kazettába rejtettük, és becsomagolva egy bokor gyökerei közé beástuk. Azóta se mentünk ki érte, mert nem mertünk. Egyik nap csengettek. Hét gyerek ott sorakozott az ajtó előtt, és elmondták, hogy találtak egy kazettát, és az iratok szerint az önöké. Ez a hét gyerek visszaadta hitemet az emberiségben.” Ez volt kivonatolva a levélben, és óriási dicséretet kaptam a csapatgyűlésen. – Na, egy kicsit előreszaladtam.

Hatéves koromig sokat jártam a határt, az őrző gyerekekkel csavarogtam. Az őrző gyerek külön kategória volt falun – majdnem azt mondtam, külön kaszt. Amikor nem dolgoznak a tehenek, akkor az őrző gyerekek viszik őket jóllakatni. Mert akkor nem az abrakot meg a szénát eszik, meg a szülességet – a frissen kaszált fűjjet. Folyton velük jártam a határt, és megtanultam tőlük mindent,

játékokat, fafaragást. Megmutatták, hun találtak picin madarakat. Fölemelte a bokrot: látod, ha röptetősek lesznek, akkor kiszedem őket. Hogy lehet nyársra tűzni a tejeskukoricát, megsütni kinn a mezőn – olyan bajszunk lett a kormos kukoricától! A furkósbotot eldobta, a másik utána a magáét, s ha elütötte, nyert. Meg a késezés! A bicskát kinyitottuk, vakondtúrásba vagy elsimított homokba bele köllött állítani. Egy dobás bele, másik úgy, hogy egyet pördüljön. Földobni, egyet pördöl, elkapni. Kettőt pördül, elkapni. Aztán idetettük, odatettük a bicskát a hegyével – térdünkre, combunkra, tenyerünkre, ujjunkra, meztelen karunkra, vállunkra, és onnan belevágni a földbe. Visszafordított öklünkre, az ujjaink végére fektetni a kinyitott bicskát, s lendülettel bele a homokba. Ezeket a játékokat mind megtanultam tőlük, de azt is, hogy a késsel vigyázni kell. – Én kisebb voltam, rám még teheneket nem bíztak.

A Jeli arborétum határán is volt a tehenek őrzése. Az arborétum alapítója és ura, gróf Ambrózy-Migazzi hintón járt a határt. Az egyik őrző gyerek dicsértességgel köszöntötte – ez megszokott köszönés volt –, de nem vette le a sapkáját. Az Ambrózy leállította a hintót, a kocsist visszakütte, hogy csapja le a fejéről a sapkát, tanujja meg, hogy vegye le a sapkát, ha köszön. A kocsis lecsapta a sapkát, de a sapka alatt picin madarak vótak. Hát ilyen is előfordult. Hogy aztán mi lett a folytatás, nem tudom. A gyerek biztosan elfutott, a madarak meg elmenekültek.

Két idősebb bátyám már szántott, vetett, boronált. Segíteni kellett a gazdaságban, mert apám Szombathelyre járt szolgálatba. Portás volt a MÁV-műhelyben. Huszonnégy óra szolgálat, huszonnégy szabad. A szabad huszonnégy órában kellett elgyalogolnia Csipkerekről Rumba, az tizenkét kilométer. Onnan vonaton Szombathelyig, aztán a vasútállomástól a magas hídon át a műhelybe. Másnap reggel letelt a huszonnégy óra, társa, Bocskor bácsi átvette tőle a szolgálatot, s akkor ugyanígy vissza. Hazajött, levetette kabátját, ingjét, anyám akkor az inggel lecsutakúta az izzadt hátát, száraz inget adott rá. Fölment a szénapadlásra, aludt egyet. A maradék idejében nevelte öt fiát, szántott, vetett, boronált, gazdálkodott azon a kevés földön, amit a két nagyapám, nagyanyám halála után jussoltak, örököltek. Lekaszálta a napi szülességet, a fűhordó ruhában vállára vette, hazahozta, és abból kaptak vacsorát a tehenek. – Mikor szép idő volt, akkor nem Rum felől, hanem a másik vonalon, a Kanizsára menő vonattal jött. Leszállt az oszkói állomáson – mára már megszűnt ez a megálló –, és erdei, mezei utakon gyalogolt kilenc kilométert hazáig. De amikor fölázott a föld, sárban-fagyban nem mehetett Oszkó felé, mert a bakancsa benn maradt volna a sárban. Rum felé meg télen olyan hófújtak (hófúvások, hótörleszok) voltak, nem lehetett átvágni rajtuk. Meg kellett kerülni a hófújtakat. Tavasszal meg, mikor megáradt a Rába meg a Herpenyő... Tíz-tizenkét fahíd volt Kám és Rum között, ebből egyet-kettőt elmosott az ár. Akkor vissza kellett fordulni. Volt úgy, hogy Rumba nem jött a vonat. Át volt izzadva, megfagyott volna. Ment tovább Harasztig, a Rumkastélyig, de nincs vonat. Tovább Csempeszkopácsig, semmi. Nem tehetett mást, elindult gyalog Szombathely felé. Hogy aztán

akadt-e közben segítség, lovas kocsi vagy szán, nem tudom, de átvette a szolgálatot, azt tudom. Ezt is megcsinálta. A kötelességtudásnak a példaképe volt az apám. Megérte a kilencvenkét évet; többet élt nyugdíjban, mint amennyit szolgált a nyugdíjáért. Szolgálati betegséggel ment nyugdíjba, mert a szeme elromlott a bertáfulás, éjszakázás miatt.

A második bátyám szántásra ment a Sárkányvölgy dűlőbe. Én is fölűtem a szekérre, mentünk. Ott a bátyám levetette a bakancsát, meztláb szántott. Nem volt kavicsos az a dűlő, meztláb mehetett a tehenek után. Én meg követtem, volt egy kötényem nagy zsebbel. És az eke mikor elvágott egy egerjáratot, a megszünesüdött egerek azt se tudták, hova fussanak. Én meg mint a futballkapus, mint a villám, sorra elkaptam őket. Megfujtottam, be a zsebbe. Ez többször is előfordult. Egyszer a kisebbik bátyám, aki nálam csak három évvel volt idősebb, de tudott számúni, megszámuta: harminchárom egeret vittem haza a zsebbe. A macskának odaadtam, megevett egyet, na, még egyet, több nem köllött neki. A többit ki köllött üríteni a ganajra.

Jártam nagybátyáimmal is – apám két öccsével – a szőlőhegyre. Igaz, akkor még szőlő nem volt, csak szántó, kaszáló meg gyümölcsös. Később telepítette apám a szőlőt, amikor már nem laktunk Csipkereken. A nagybátyáim egy pár lóval szántottak. Aztán egy földidarázsfészket keresztbe vágott az eke. Meg voltak neszüdve – megzavarodva, megbolydulva –; Ilonkával, unokatestvéremmel néztük: hű, a darazsak! Meg vannak neszüdve! Felénk röpültek mind. Csapkodtunk, annál jobban jöttek. Úgy-e, arra mennek, ahol mozgás van, az az elenség. Megcsípett. Szaladj, fuss el onnan! De akkor már se láttam, se hallottam. Ilonka húzott el az útjukból. Kezemet, fejemet, arcomat úgy összecsípték, hogy megvakútam. Földi darazsak voltak, nem lódarazsak. Mikor aztán a bátyáék végeztek a szántással, akkor engem föltöttek a szekér tetejére a szénára – ők nem értek rá amiatt, hogy én megvakútam, nem hagyták abba a szántást. Estére hazamentünk, nagynéném, a Marcsa néni mézzel kente be az arcomat meg minden csípéshelyet. Lefektetett. Másnap reggelre leapadt minden, láttam újra. Ez is a természetjáráshoz tartozott még. – 'Megszünesüdött'; 'neszüdve' – ez volt a szókincs, s bizony kivesztek ezek a szavak, már a faluban se használják. Egy falat kenyér – ez ma is megvan. Megrázta a kulacsot apám: van még egy itat víz. A falat megvan, az itat eltűnt a szókincsből. Hány van még ilyen?!

Ha nem a mezőn csatangoltam, legtöbbször az unokatestvéreimhez mentem játszani – labdázni, ha volt mivel. Egy másik nagybátyám, anyámnak öccse, készített nekünk szőrlabdát. Az istállóban a napi munkához tartozott levakarni a tehenek szőréről a rászáradt szart – így mondtuk. Tavasszal vedlett a tehen, akkor rengeteg szőrt levakartak róla. Nagybátyánk a szarost eldobta a porral együtt, de a tisztát összegyűjtötte egy vödörbe. Leforrázta, lemosta róla a mocskot, aztán újra ráforrázott. Ebből a csomóból egy labdát csinált, és egyben maradt. Amikor megszaradt, igen jól lehetett vele labdázni, még pattogott is. Soha nem rúgtuk, csak labdázunk. Aztán mi lett vele? Egyszer kiröpült az utcára. Uzgyi, utána! Ott meg más fiúk örültek neki: hé, labda! Belerúgtak, már fociztak.

Nem kaptuk vissza, hiába kértük. Aztán valami víztócsába pottyant, tehén-ganába tottyant. A végén szétfröccsent; szétrúgták a labdáinkat. János bátyánkat kértük, de többet nem csinált. Nem böcsütétek meg!

Kedvencem a Luca széke. Az ángyom ment fejni, s szólt az unokatestvéremnek: Gyula, há titted a Luca székit? Fejőszéknek hasznáta. Gyulát kérdeztem: a Luca mér itt tartja a székit? Kezdte magyarázni: tudod, Luca nevű asszony nincs is a faluban... Mér Luca széke? Azért, mert az volt szokás – ez babona ám, Lajos! –, hogy Luca napján, tizenhárom nappal karácsony előtt, a legények széket kezdtek csinálni. Karácsonyig minden nap a székek egy új darabját készítették el, arra lett kész. Amikor az éjféli misére mentek, titokban bevitték a templomba. Az éjféli misén aztán aki arra fölállt, körülnézett, meglátta, kik a boszorkányok. Az öregasszonyok persze üldözték ezt a babonát, mert minden asszony lehetett véletlenül boszorkány. Csak rosszindulat kellett. Hogy a fenébe ne lett volna rosszindulat: az öregasszony mindig magára haragítja a fiatalokat! – Az igazi Luca széke tizenháromféle fából készül. Hogyan lesz tizenhárom? Az ülőke, négy láb, éket is vernek bele: az még csak kilenc. Igen ám, de az ékekhez vernek még egy-egy éket keresztbe is, így már éppen tizenhárom. – Volt kiállításom a Vajdahunyad Várában, a Mezőgazdasági Múzeumban. Próbáltam keresni ott lucaszéket, de nem találtam. Elhatároztam, hogy Vonyarcon csinállok három lucaszéket: egyet a Néprajzi Múzeumnak, egyet a Savaria Múzeumnak, egyet magamnak. De aztán a „szarka meg a farka” elmélet érvényesült, lassan én is öregedtem, abbamaradt.

Csipkerekén nem voltam iskoláskorú, de vannak iskolai emlényeim. Először játszódtunk. Ha szünet volt vagy éppen vasárnap, összejöttek az unokatestvérek, barátok, s a két kisebbik bátyám, Jani meg a Laci kitalálták, hogy játszódjunk iskolást. A szekérre föltettünk még két ülésdeszkat, fölmasztunk, tele lett a szekér. Jani bátyám jött föl utoljára, ő volt a tanító. Na, álljatok föl! Imádkozzunk! Mi atyánk, ledűt a mi pajtánk, alatta maradt a mi macskánk. Na, üljetek le! Aztán így ment az iskolajáték. Én azt hittem, az iskola is egy nagy játék.

A kisebbik bátyámmal mentem el először igazi iskolába. Leültem középre a padba, bajtársa meg ő közé, alig láttam ki a padból. A kisasszony járt föl s alá, egyszer csak észrevett. Aranyoskám, hát eljöttél a bátyuskáddal, de jól titted! Mikor óra vége lett, engem fölkapott, megsimogatott. Bevitt a szobájába, fölültetett az asztalra, na most nézzük meg, mi sült ki a redliben. Kinyitotta a redlit: egy tepsi fehér habos sütemény. Földaraboljuk, megkóstoljuk. Fogta az öregkést, de mielőtt belevágott volna a fehér habos süteménybe, puff, a nyitott ablakon berepült egy sapka, rá a cukormázás tepsire. Hú, levágta az öregkést, ugrott ki – énvelem már nem törődött, kászálódtam le az asztalról –, odakint halálos csönd. Megrázta a csöngőt. A mogyorópálcára tűzte a sapkát, meglenggette, pörgette: Kié ez a sapka? Az egyik csibész beköpte, hogy a Pet Janié. Akkor föltűzte a pálcájával a kályha tetejére – hengeres öntöttvas kályha volt, több elemből állt, tetejin egy csúcsgömb, oda tűzte a sapkát. Hát ha a tied, akkor vedd le! Nézett a gyerek, nézett, aztán döntött: nekiugrott a kályhának,

mint én az agácának meg a cseresznyefának. Mászott föl, föl, közben a kisasszony porolta ki a gatyáját, meg lefele is. Megvolt a sapka; új sapka volt. Azt mondtam a bátyámnak, ide többet nem gyűvök, ha itt verik a gyerekeket.

Eltelt egy esztendő, elfelejtettem. Akkor a nagyobbik bátyámmal mentem el. Ott egy tanító volt. Jól van, jól tetted, hogy eljöttél! Járt föl-alá, magyarázott. Egyszer csak mellettem lecövekelt. Fölszegte az orrát, ránk nézett: Melyiktek volt? Mögöttünk kettőt, minket hármunkat meg mellettünk is: Álljatok csak fel! Padra lehasalni! Mindegyikünknek a fenekit megszagúta. Az előttünk levőnek elkapta a nyakát: Te voltál! Az orrom előtt verte el a fenekit. Engem többet nem lehetett az iskolába elvinni. Kőszegen, mikor apám beíratott az elemibe, el akartam szökni. Elkaptam ám, ott állt az ajtóban addig, míg nem jött a tanító, nehogy hazaszökjek. Így elvadítottak az iskolától. – Ha valaki megjósolta volna, hogy egyszer majd pedagógus emlékéremmel fogok nyugdíjba menni, biztos kinevettem volna. Mert így mentem nyugdíjba; meg is van valahol a pedagógus szolgálati emlékérem.

Nem jártam még iskolába, amikor legidősebb bátyám kezdte Kőszegen a tanítóképzőt. Az igazgató meg a tanító kisasszony javaslatára, rábeszélésére – Jó képességű gyerek! – beíratott Tóni bátyánkat. Egy évet úgy tanult, hogy externista volt: a Várban lakott egy családnál; ablaka a bejárati hídra nézett. Apám nem bírta a költségeket, bankkölcsönt vett fel. Tíz évbe tellett vagy többé, hogy a kölcsönt a kamataival együtt ki tudta fizetni. Mikor lejárt bátyámnak az első esztendeje, akkor az egész családdal fölköltöztünk Kőszegre – a Gyöngyös utca 1. szám alatt laktunk –, és a hátralevő négy esztendőt úgy végezte el. Néptanító lett. Én meg a négy elemi jártam ki ott, egy bátyám a négy polgárit, a másik a három polgárit. A kőszegi négy évben folyton az erdőket jártuk, kirándultunk, gombásztunk. Őzkút, Ördögtányér az egyik irányban, Kőszegfalva felé; Vörös kereszt, Hétforrás a másik irányban. Úgy ismertem minden gombát, mint a piacon a gombaszakértők. Az utolsó évünk, mielőtt Szombathelyre költöztünk volna, nevezetes dátum volt a város történetében: 1932, a török ostrom négyszáz éves évfordulója. Nagy ünnepek voltak, és nagy építkezések. Akkor épült a Missziós ház, az evangélikus harangtorony, és akkor kapta mai formáját a Hősök tornya. Mi meg költöztünk Szombathelyre, a Nagykar utcában béreltünk egy kertes házat.

Nagy teher szakadt ismét apánkra. A család: egy állástalan tanító; egy frissen fölszabadult lakatos tanonc, amikor egy futballista kivételével az összes tanoncot elbocsátották; János bátyám kárpitos tanonc lett, s voltunk még ketten a polgáriban. Hétagú család – egy portásfizetésből. Nekem életem legsötétebb korszaka a szombathelyi négy polgári volt. Nem az otthoni nélkülözést éreztem soknak, hanem éppen azt kaptam az iskolában, amitől kicsi koromban félttem, és ami miatt kiszöktem volna a világból is. Egyetlen tanár miatt. Lomosis Károlynak hívták. A városban köztiszteletben álló ember volt, de ott az iskola réme, nekem négy évig osztályfőnököm volt. Németet tanított. Hogy ott mennyi verést kaptam! Bambusznád pálcával. Meg akkora pofonokat, hogy egyszer egy

osztálytársamat esésemmel kivittem a pad másik oldalára, neki a falnak. Akkor pofont kaptam a Lomosictól. Még azt is néztem egyszer a Perint-parton, hogy melyik görbe fára akasztom föl magamat. Életem négy legsötétebb esztendeje volt – beleszámítva a katonaságot, a frontszolgálatot, kórházat, mindent, inflációt – egy ember miatt. Azért valamit neki is köszönhetek: verbális módszerrel tanította a németet, mint az egyszeregyet. Így tanultuk: még – noch; csak – nur; mindig – immer; de, azonban – aber, és így tovább a színeket, mindent. Ez a verbális módszer ment, amíg be nem jött az osztályba a tanár; mondtuk kórusban a szójegyzéket.

Voltak jó tapasztalataim is. Olyan tanáraink, akiket ma is tisztellek, és rajongok értük a mai napig. Áldott emlékű tanítóm Kőszegen Hetlinger Jenő, kíméletesen nevelt minket. Már a polgáriban ott volt Soltész Jenő rajztanárom. Fafaragással kezdtem, nem festéssel, de ő tanított meg rajzolni. (Persze nem feledkezem meg a Derkovits Gyula Képzőművészeti Szabadiskoláról, Jaksa Istvánról, Burány Nándorról, Kovács Árpádról, a későbbi mestereimről.) Soltész Jenő egyszerű rajztanárról volt. Senkiből nem akart művészt nevelni, de ma is áldom érte, hogy kedvet csinált a rajzhoz. Ami szorgalmi rajzokat készítettünk, azokat teljes értékű osztályzattal honorálta. Csupa 1-es osztályzatom volt – akkor az volt a jó –, illetve megtörtént, hogy tízfillérér, húszfillérér megrajzoltam másokét is, a magaméra meg nem jutott időm. Akinek megcsináltam, annak 1-est adott, a magaméra 2-est. Szorgalmi: a rajzszerterben kirakott az asztalra egy csomó képet, lehetett választani, otthon pedig lemásoltuk.

Mikor a négy polgárit elvégeztem, egy évig otthon „lógtam”. A ház körül dolgoztam, a kertet műveltem, segítettem anyámnak. Aztán kézen fogott apám, és egy hirdetés alapján a Horváth mérlegkészítőhöz vitt: itt van a fiam, megfelelne-e tanoncnak? Két hét próbaidő. Így lettem mérlegkészítő tanonc, aztán segéd.

Említettem a sportot. Furcsa lehet hallani, de én sose futballoztam. Egyszer megtörtént, hogy – már a Nagykar utcában – játszottunk az udvaron egy teniszlabdával. Kiröpült kívülrre, ahol nagy tömeg özönlött, éppen focimeccsről tartottak haza. Többszöri fröccsözés után, bepiálva sokan. Már rúgták is; egy elkezdett velem triblizni. Kirúgott, de nem a labdát találta el, hanem a lábamat célozta meg. Ötven év után is látható volt a lábam szárán a seb. Többet én labdába nem rúgtam, és meccsre nem jártam. Egy levante pajtásom mondta is: Te nem jársz meccsre? Nem vagy sportember? Tényleg? – Mikor jelentkeztem kerékpáros gyorslevante szakosztályba – volt biciklim, sokat mentem vele –, versenyeken is rész vettem, egyet megnyertem. A vívó szakosztályban töröztem, kardoztam. (Újonc katonaként két hét után ért utól kívülről a parancs: kiváló levante minősítéssel egy hét szabadságra mehettem.) – Egy kis emlék: már jól benne voltunk a háborúban, akkor lettem katona Szombathelyen. Laktanyafogság idején kiszöktem a városba. A Söptei úton lakott a legkisebb bátyám; ott biciklire ültem, irány a tornacsarnok. Katonaruhában mentem az öltözőbe, aztán vívóruhában be a terembe. Levívtam az asszóimat, aztán gyorsan vissza: biciklin a Söptei útig és futólépésben a laktanya hátsó kapujához – akkor az

őrségben már a katonapajtásom volt: Siess, mert szemle van! Sorakozóban volt a légvédelmi tüzér ütegünk, olvasták a névsort. Beosontam a sorok közé, üresen állt a helyem. Éppen vigyázzba álltam: – Káldy Lajos! – Parancs! – Szidtak engem a többiek, majdnem lebuktunk.

Síelés. Kőszegen a Hörmann-forrásnál volt háromhetes levente sítábor januárban. Jelentkeztem. Hörghuruttal mentem a mérlegkészítő műhelyből – akkor már segédként. Hörghuruttal, és ott gyógyultam meg, azon a levegőn. Olyan edzett lettem, hogy klottgatyában aludtam, ing nélkül. Mikor riadó volt, ébresztő, akkor mezítláb átugrottam a kerítést, bele a térdig érő hóba, ott mosakodtam meg. Hógolyóztam derékig meztelenül. Nem volt nekem semmi bajom, de nem voltam sportember... Síversenyt rendeztek: tizenkét kilométer futás. A Vörös keresztől a Hörmann-forrásig, onnan vissza a Vörös keresztig. Volt olyan rész, hogy meredeken csak tipródva lehetett fölmenni, síléccel taposva. Bírtam szívvel, tüdővel. A síelők sorra lemaradoztak, mindenkit leköröztem. Végül hatodiknak futottam be azért, mert mikor már senki se volt előttem, lelassultam sajnos. Ha akkor is olyan tempóba megyek tovább, a százötven induló közül harmadiknak beértem volna.

Háborús, inflációs idők... Kitartóan dolgoztam a régi mesteremnél. Azt vártam, hogy a hűségemért megtart később is, de elbocsátott: Lajos, neked otthon is füstöl a kémény, nem tudlak megtartani. Akkor elmentem a másik mesterhez dolgozni, a konkurenciához. De nagyon kevés órabért adott; azt mondta, lassan dolgozok. Az igaz, de nekem még egy mérleget se adtak vissza; minden mérleget mérleghitelesítőhöz köllött vinni. Fizetésemelést kértem, nem adott. Egy hét múlva nézem: több a pénzem. Kiszámútam, két fillér órabéremelést mégis adott. De már hétfőn nem mentem be, hanem elmentem a repülőtérré, jelentkeztem a javítóműhelybe. Ott 62 fillér helyett 80 fillér órabérral kezdtem. Mikor megtudta Csíky őrnagy, hogy mérlegkészítő vagyok: Ilyen ember kő nekünk, ilyen precíz! Egy hónap múlva nézem: több pénz van a borítékban. A művezetőm: Elfelejtettem szólni, hogy magának meg ennek és ennek fölemelték az órabérit. Referálni kellett rólunk a Csíky őrnagy úrnak. Megin eltelt egy hónap, megin emelték 20 fillérrel az órabéremet. Úgy kellett dolgozni, hogy ki mennyit tud. Minden reggel jött egy szakaszvezető: Káldy, mit csinált tegnap? Melyik gépen milyen munkát végzett? Pontosan beírta egy füzetbe. Milyen rendszámú gépen, és erről felelni kellett a hadbírótság előtt, ha leesett egy gép, vagy kényszerleszállást kellett végrehajtania. A pilóta kiszállt vagy kihúzták a gépből, ha olyan állapotban volt. A gép mellett maradt; addig ott őrizték, amíg a műszaki bizottság ki nem szállt, és meg nem állapította a hiba okát. És azt, aki a hibát elkövette, hadbírótság elé állíthatták. Rendszerint motorhiba volt. Én civil bádógos szerelőnek voltam beírva.

Még a reptéren voltam – riadó! Rohanás ki a kukoricásba. Ott hasaltunk. Rettenetes erős zúgást hallottunk – nagyon magasán mentek a gépek, nem lehetett semmit látni. Húztak Bécs felé. Fölszállt tőlünk egy kis futárgép, s eltűnt. Hipp-hopp, egykettőre jött is vissza, mintha kergették volna. Később tudtuk

meg: jelentette, hogy hatalmas liberátor kötelékek mennek Bécs felé. Úgy látszik, a géptípust már ismerték, bombázók voltak; Olaszország felől jöhettek. Kiröhögték a magyar jelentést. Mire vége lett a légiradónak, a Messerschmitt gyár Wiener Neustadtban romokban volt.

Mire én bevonútam katonának, arra már a Don-kanyarból hazavánszorgott a mi hadseregünknek a maradéka. A Herits-kertben volt a sorozás ősszel. Megkaptam a behívómat; azt vártam, hogy a repülőkhöz szólna, de nem: a 3. önálló légvédelmi gépágyú üteghez szólt a laktanyába. Gyors kiképzés után mentünk is ki a frontra. Az első két hét után a gyalogsági kiképzés kegyetlen erős volt, bírni kellett. Aztán a tisztos iskolára vezényeltek, jelentkezni lehetett gépkocsi-vezetői tanfolyamra. Tesztlapokat kellett kitölteni; beültettek egy gépbe, különböző hangjelekre kellett ezt meg azt csinálni. Egy bajtársammal kettőnknek lett a legjobb az eredményünk. A szóbeli vizsga – gépkocsiszerkezet-tan, forgalmi szabályzat –, az is ment. A garázmester ölt bennünket, ahogy követelt. Volt úgy, hogy le kellett írni kettőszázszor reggelig a gumiszerelés menetét. Én négy szál ceruzát laposan, szorosán összekötöttem. Nagy csomagolópapírt kiterítettem az asztalon, úgy írtam egyszerre négy sort. Másnap reggel bemutattam a kétszázszor leírt szöveget. A fölszabadulás után találkoztam vele a Fő téren, rendőrruhában állt ott. Mondja, szigorúnak kellett lennem, hogy függjenek tőlem, különben nem tudtam volna magukkal eredményt elérni. Hányan buktak el? Egy se? Na, látja! Attól a perctől kezdve nem tudtam rá haragudni. Neki volt igaza.

Hamarosan kiürült a laktanya, mert sorban egyik egység, másik egység ment ki a frontra. A mi konyhánk is ment, a szomszéd ütegnek a konyháján kaptunk ebédet. Mi adtuk az őrséget, a készütséget a városba – újoncok voltunk. Hamarosan Sorokpolányba vezényelték az üteget. Vadonatúj autókat hoztunk a tárolóból, új gépágyúkat, fegyvereket kaptunk, és töltötték föl a légénységi állományt. Új bakancsokat kaptunk csigaszeg nélkül – azelőtt harminckét csigaszegnek kellett lenni egy bakancsban. Itt is ugráltattak: Jelentkezik egy óra múlva bezsírozott bakancs! Jó! Most jelentkezik egy óra múlva vikszos bakancs! Le köllött mosni a zsírt, de hogyan? Megsúgták: húgyozza le! Húggal lemostuk a zsírt, letörülgettük, kivikszóttuk, kifényesítettük a garázmester parancsára, akinek később megbocsátottam.

A légénységi állományt a büntetőből is töltötték föl. A laktanya sarkában állt ez a büntető, ahol olyan is volt, aki a hadbírótság ítélete alapján éveket töltött, aztán még le kellett szolgálnia a maradék idejét. Aki innét jelentkezett frontszolgálatra, annak hadműveleti területen tanúsított vitéz magatartás esetén elengedték a hátralevő büntetését. Mikor aztán útra készen voltunk, bevagonírozás, indulás. A teherpályaudvaron a rámpa végéhez tolatott egy hosszú szerelvény, annyi kocsi, hogy a mi járműveink éppen elérték. Egy hosszú kocsira kettő autó fért, a lövegek meg külön jöttek. Reggel kezdődött a rakodás, délután már indulhattunk. Szüleimnek meg se tudtam üzeni, hogy berakodtunk, elmegyünk keleti irányba. A frontról jött az első tábori lap.

Először Nodvornál rakodtunk ki, onnan áttelepedtünk még aznap Bratkovcsi ukrán faluba. Bratkovcsi ikerfalut jelent. A mi szakaszunk külön volt, a temető felől, a maradék félszakaszunk a falu másik végén. Az ütegek kint foglaltak tüzelőállást, a faluszélen; mi két autóval egy parasztházhoz kerültünk, a többiek is hasonlóképpen. Tudtuk, hogy amilyen az adjonisten, olyan a fogadjisten. Ezt a házbeliék is tudták, barátságos viszonyban lettünk. Oda német katona be nem tehetette a lábát, tőlük tarthattak. Őrséget adtunk a kapu és a hátsó udvar között. Ha német katona jött, eltanácsoltuk: itt magyarok vannak, nem lehet bejönni – és a háziak ezt látták. Meg arra kért a gazda bennünket, ha netán éjjel jönnek embereket gyűjteni, akkor is tartsuk távol őket, de azért szóljunk be, hogy ő az istállóablakon keresztül ki tudjon szökni a trágyadombra, onnan pedig el tudjon szökni az erdőre. Megvolt ez a megállapodás a házigazdával.

Minden vacsorára hívtak minket – konyhánk kint volt az ütegeknél, rendszeresen megkaptuk a vacsoránkat, nem számított –, együtt kellett ülni velük. (Az őr kint maradt.) Mindenki kapott egy tányérat, kanalat, középen nagy kupac krumplipüré meg edényben aludt tej, vegyünk magunknak. Másik este püré meg köleskása – nem tudom mind elsorolni, erre a kettőre emlékszem. Mikor a farakás mögött találtam egy dobozban tizenkét darab tintásüveget tele vízzel, a társammal összenéztünk: Molotov-koktél raktár?! A közelünkben fűrészelt a gazda a fogadott fiával, hallották, hogy mit beszélünk. Aztán nem történt semmi, nem jelentettük a németeknek – ők ezt is jól értelmezték.

A kert alján lejtett lefele, a rét közepén sebes folyású, hideg vízű patak folyt, lejártam oda. Gyerekek jöttek hozzám, lány nem volt köztük. Próbáltak barátkozni. Bodzafát vágtam le, egy vékonyabb ággal kifúrta, jól szelelt; bodzasípot csináltam. Bevágtam, ahogyan szoktam, amit az őrző gyerekektől tanultam. Fúvogattam, próbálgattam – hű, lestek. Lukakat is faragtam rá, sikerült, jól megszólalt, játszottam rajta. Csináljak nekik is! Nem csinállok, neked adom, ne, tied! Futott vele, a többiek utána. Egyszer csak jöttek vissza a gyerekek egy sapka eperrel. Kerti epret hoztak egy sapkával! Aztán a másik is, sapka eperrel. A gyerekekkel is így lettem.

Egyszer elvezényeltek bennünket partizánvadászatra. De akkora csinnadrattával mentünk, elejtettük a partizán szót is, hogy az egész falu tudta, hova készülünk. Akkora zajjal, csörtetéssel mentünk, hogy egyetlen partizán se jelentkezett. Megértették. Ez volt Bratkovcsiban. Egy hónap vagy mennyi idő múlva elvezényeltek minket a falu másik végébe, ott foglaltunk tüzelőállást. Mikor mentünk át a másik falurészbe, csak egy villanásnyira, ahogy elsuhant az autónk, csodás fatemplomot láttam a két falu határán. Fából minden, a kupola is. Nem tudtam oda visszamenni, hogy lerajzoljam, mert olyan messze a körlettől nem mehettem.

Az egyik háznál a kamrában kutattam, és ott találtam egy szalmatekerceset. Kibontottam, kiterítettem, szalmafekhely vagy mi, partizánmatrac. A legény nézte, mit találtam. Elvittem magammal, aludtam is rajta, de nem jelentettem sehova. Velük is rendben lettem. Ismerkedtem a faluval, amennyire lehetett.

Egyik háznál láttam gyönyörű porcelántányérokat népművészeti rajzokkal. Egyet meg akartam vásárolni. Kínáltam a pénzt – zloty volt a zsoldunk –; látták, hogy nem zabrálni akarok, de nem adták. Egyszer kevés volt a tűzifája a szakácsnak, nem tudott főzni. Volt köztünk szlovén gyerek, aki tudott azért beszélni velük. Előkerítette a sztárosztát – ő volt a bíró –, aki befogatott egy egylovas szekérbe, és mentünk házról házra. Minden háznál föltettünk két-két szálfát – nem többet és nem a vastagabbját. Megértették, hogy az nekünk kell.

Itt van ez a fából készített fakereszt, ott faragtam. Mert a frontra kivittem a faszobrász vésőimet. Hat-nyolc darab ilyen vésőt már összegyűjtöttem korábban, tanonc koromban. A Teleki téren vásároltam a tanonc fizetéséből – vasutas apám után ingyen utazhattam Pestre. Az összes faszobrász vésőmet haza is hoztam, ahogy a fényképezőgépet is – ócska Kodak gépet – a filmjeimmel együtt a málházsákban. Ragaszkodtam hozzájuk.

Én faragásokkal kezdtem, nem festéssel. Akkor még nem ismertem Radnóti Kovács Árpádot, se Jaksa Pista bácsit, se a Burány Nándort. Faszobrász lettem volna, csak nekem lassú volt ez a kifejezésmód. Szobrászkodni elkezdtem később megint, mikor Kovács Árpád mintázást is tanított. A műteremben három-négy szobrászállvány volt. Horganyzott bádoggal bélelt ládában tartottuk az agyagot; lecsukva nem száradt ki. Ott mintázott Hábetler Márta anyaságtémát. Ült az anyja ölében a gyermek, erre emlékszem. Mintázott nagyon jó fejeket Surányi Unger Károly, és Buti Laci meg én is ott szorgoskodtunk. Aztán nálam ez valahogy nem folytatódott. Maradt a festészet, amiben nagy mestereimet tiszteltem Edvi Illés Aladár akvarell festőművész személyében is. Kinn a fronton volt egy érdes lapokból összeenyvezett rajzblokkom, abba nem festettem, csak rajzoltam. Tíz-tizenkét rajzom készült ekkor, valahol megvannak. Az ungvári temetőben lerajzoltam a hősi emlékművet, a kép hátuljára leírtam a szöveget: „Itt volt a határ. [...] Innen nyomult előre tépett nemzeti lobogó alatt maroknyi újonc hadunk. [...] A Kárpátokon leng a magyar trikolor.” Lerajzoltam a munkácsi görögkeleti püspökséget is. Azt hiszem, azóta már elpusztult, tönkretették a ruszkik meg a kommunista rendszer, ahogy eltüntethették a turulos emlékművet is.

A fakereszt. Az előző parasztgazda udvarán az ölfa rakásból kiválasztottam egy cserfa vagy tölgyfa hasábot, abból lefűrészelttem egy huszonöt-harminc centis darabot. Elhasítottam, szép lapot formáltam belőle, és abból faragtam ki ezt a borostyán borította fakeresztet. Egy borostyáninda kanyarog a keresztben – hol háta mögé bújik, hol előre jön –; napokig faragtam. Az ukrán gazda meg a fogadott fia csak nézték, hogy én mit faragok. Aztán amikor elkészült, akkor úgy csináltam, hogy a hátam mögé föl tudtam akasztani az autómba, a fejem fölé. Ez a fakereszt engem minden veszedelemben, amerre az autómmal mentem, végig kísért. Védett engem – ő tartott életben. Így hiszem, így mondom. Egyszer például valami hármashídnál folyt a tűzharc; tűzérségi tűzben voltunk. A hármashídat akarták elfoglalni a szovjetek – alighanem át is törtek, mer onnan visszavonultunk. Egy tűzérségi lövedék tőlem talán huszonöt méterre

az árok szélébe vágódott, de nem robbant, hanem cigánykereket hányva rézsút jött át az úton, és tőlem talán három méternyire a bal oldali másik árokba vágódott, de ott se robbant. Azt gondoltam, hogy a szovjet lőszergyárakban is hadifoglyok dolgozhatnak, akik úgy csinálták, hogy ne robbanjon. De még ott tartunk, hogy béke van, legalábbis nekünk...

Hónapokig nyugalomban voltunk mi Bratkovcsiban. Csend volt. Egyszer aztán ágyúdörgést hallottunk egész éjjel. Másnap sorakozó: a szomszéd faluban tábori mise volt. Ott több egységet is összevontak, egy tábori százados pap mondta a misét. Mise közben: térdre! Sapkát le! Közgyónás. Mindenki mondja el magában, suttogja el a bűneit! Aztán mondta a szöveget: „Gyónom a mindenható Istennek...” – a gyónásimát mondta el. Mindenki elmondta a bűneit, aztán: Fölldozlak benneteket... Áldoztatás; térden fogadtuk az ostyát, mindenkit megáldoztatott. A mise végén az egyik volt barátom, szakaszvezető, kezdett beszélgetni velem. Odahozta az én autómhoz ezt a százados urat, hogy nézze meg, a bajtárs mit faragott. Ezt a keresztet tessék megnézni! Mellette pedig egy marhalábszár csontból faragott virágtartóba, a segédvezetőm ülése háta mögött egy kék csokor virág ott volt a falon. Azt hiszem, encián az a kék virág; nem tudtam a nevét akkor, de mivel tetszett, szedtem belüle. Nagyon tetszett a százados úrnak a kereszt. Akkor a barátom előgyűtt azzal a kérdéssel, hogy az éjjel elég sok ágyúszót hallottunk. Hát igen, Vilmánál áttörés volt tegnap. Ez valami lengyel város volt. Másnap aztán már vonultunk tovább – akkor indult velünk a háború. Nem volt nyugtunk, állandó visszavonulás. Azért kellett tábori misére menni, hogy lelkileg fölkészülve menjünk a pokolba. Éjjel vonultunk előre a visszavonuló egységek mellett. Reggel tüzelőállást foglaltak el a lövegek a léghárítást biztosítani az egységeknek. De repülő akkor még nem jött.

Nem tudom, Munkácson vagy Ungváron állomásozott-e az ütegünk; egyszer jött a parancs, hogy Királyhelmece térségében az ütegünknek kell biztosítani a visszavonuló egységek légvédelmét. De nincs benzinünk, hetek óta nem kaptunk! Lesz benzin! Egy óra múlva teherautók jöttek, húszliteres marmonkannákba hozták a benzint. De megjött velük együtt egy záporosó, zivatar is, amit nem kívántunk. Fölnyitottam a motorháztetőt, lecsavartam a benzintank tetejét, de esett az eső, a kezemet rajta tartottam a nyíláson. Jött a benzines kánával a katona – na, beleesik az eső. Igaza van. Föléje hajútam, a testemmel takartam a benzintank nyílását. Rám szólt a főtörzsőrmester: Káldy, ne szarakodjon ott annyit! De beleesik az eső! Na és! Valahonnan a folyamórségtől jött hozzánk, mit értett ő a motorhoz?! Csuromvíz lett a zubbonyom, ingem, gatyám, védtem a benzintank nyílását. Azt hittem, hogy nem is ment bele, de beleporzott mégis, ezt később kellett megtudnom. Aztán az egységünk elvonult Királyhelmece, onnan pedig a mi ütegünk két löveggel Ágcsernyő mellett foglalt állást. A törzs meg bement a faluba egy Botonddal – ez vontatta a gépágyút-, ott rendezkedtek be a kocsmá épületében. (A törzs az ütegnek az irodája volt.) A főhadnagy kijött az üteghez, a legénység bent maradt a faluban.

Reggel egy robbanás a faluba. Káldy, bemegy a törzshöz, kihozza az embereket! A Rába-Maros autómmal mentem be a faluba. Alig értem el a falu elejét, bent a kereszteződés táján egy robbanás. Akna robbant egy parasztháznál. Később láttam, hogy ott lőszeres ládák vannak. Nem robbant. Aztán ahogy bent mentem, leállt a motor. Köhögött, aztán leállt. Hej, de rosszkor! Kiugrottam a kabinból, fölrántottam a motorháztetőt. A benzintankot ki se nyitottam, láttam, hogy a vízszák tele van vízzel. Híjnye! Lecsavartam a vízszákat, kicsaptam a vizet, visszacsavartam. Akkor robbant egy lövés, egy akna ott, ahova éppen érkezniem kellett volna, ha nem döglik be a motor. Az a robbanás telitalálat lett volna. Gyorsan ráakasztottam a gumikampókat a motorházfödélre. Beugrottam, indítom, sikerút. A faragott fakereszt meg ott függött mögöttem, a fejem fölött. Na, aztán teljes gázzal be a faluba. Akkor mentem el a ház mellett, ahol az akna robbant. A lőszeres ládák halomba borulva... Olyan jól voltak csomagolva a tűzérési lőszeresek – egycamos deszkából készült ládába –, hogy az aknának egyetlen repesze se talált gyutacsot. Semmi nem robbant, mert ha robban, akkor más... Mellette bekanyarodtam a mellékutcába, megtaláltam a kocsmát. Be az udvarra, az emberek a tornácon egy asztalra borulva meg az asztal mellett élettelenül. Hát az udvar közepin robbant egy akna – ezt hallottuk messziről –, a légnomástul borultak össze. Hejjnye, most aztán mi lesz?! Rázom, melegem voltak még. Rázom, talán van benne valami élet. Húztam az egyiket a Maros felé – Rába-Maros volt az autóm márkája. Előkerült egy ember, egy írnok, aki éppen vécén volt szerencséjére. Ketten cipeltük az élettelen embereket. Lenyitottam a Maros hátulját, fölraktuk őket, aztán gyerünk ki a faluból. Alighogy a kereszteződéshez akartam éppen érni – még nem értem oda –, az utca túlsó oldalán megin robban egy akna. Hú, ott is lőszeres ládák! Az aknavető jól volt informálva, és jól célzott, pokolian jól – csakhogy a ládák üresek voltak!

Az ütegnél kint jelentem, hogy a sebesülteket viszem a királyhelmei kórházba. Káldy, most hagyja azokat, azonnal visszamegy, a Botondot kihozza a törzs udvarára! De mi lesz ezekkel? Valaki majd elviszi őket. De ki tud autót vezetni? Hát nem volt senki. Odaintettem egy lövegest: nézze, ez a kormány, ez a gázpedál. Ha megnyomod, akkor fölbőg a motor. Ez meg a sebességkapcsoló. Ha bekepcsolod, indul a motor. Ez meg a fék, kézfék. Na, cseréljünk helyet, próbáljuk meg! Indul? Indul – a verejték szakadt róla –, és kikanyarodott. Csak néztem utána. Egyperces gépjárművezetői kiképzés után elvitte Királyhelmece az autón az embereket. Én meg visszatalpaltam gyalog a faluba a törzshöz.

Akkor ért oda egy tábori tűzérő szállító egylovas kis szekér. A tűzérők ugráltak le – ott is lőszerraktár volt –, tűzérési lőszer vittek volna ki az üteghöz. Nem vüttek ki. Én meg trappoltam tovább be a faluba a törzshöz. Ott volt a Botond. Fölugrok, indul. Jaj de jó! Kikanyarodok balra a mellékutcára, megy. Aztán jobbra akarok térni, Királyhelmece felé, de nem fordul. Balra fordul, erőltetem, erőltetem, jobbra nem. Fölnyitom a motorháztetőt, megnézem: a kormányrúd egy csőben volt védve; repeszt kapott, behorpadt a cső, elgörbítette

a kormánynak a rúdját is. Jobbra erőltetve megszorult. Előre, hátra – több ilyen rükverces manőver után ki tudtam kanyarodni egyenesbe Királyhelmece irányába ezzel a sérült kormányrúddal. Akkor robbant egy akna. Telibe találta a lovaskocsi elejét meg a ló hátulját. A szekér letérgyepült – első kerekei eltűntek –, a ló meg leseggült. Eltűnt a ló hátulja. De a szerencsétlen pára, a jószág nem tudta, hogy nincs hátulja! Az első lábával kaparta az úttestet, emelte a fejét, föl akart állni. Nyerített, kínlódott, kaparta az utat. Megrendítő volt látni. Ha pisztolyom lett volna, fejbe lőttem volna. Akkor lenézek balra: a töltés mellett három élettelen katona a lőszeres ládák között. Leugrottam a töltésről, még melegek voltak. Talán van bennük élet. Rázom, egyikbe se volt élet. Mellé téredelek, a vállamra döntöm úgy, hogy a feje meg a két keze a hátamon. Tántorogva fölállok; a töltésen úgy tudok fölkepeszteni, hogy valami bokrot, talán bodzabokrot fogtam félkézzel, húztam föl magamat, alig tartotta a gyökér. Föl a Botondra. Ugyanezt megcsináltam a másik kettővel is, nagyon keservesen, de sikerült. Fölcsuktam a Botond hátulját, tapogatózva-fogózkodva eljutottam az elejére, ott pihennem kellett. Valahogy fölmásztam az ülésre, elindultam, mentem ki az üteghez. Mondtam, hogy három sebesültet viszek Királyhelmece. A kórház udvarán ott állt az én autóm meg az én emberem. Mondta, hogy akit mi kihoztunk, valamennyi halott volt. Itt vannak, nézzem meg. Kinyitotta a hullakamrát – fáskamra volt –, ott voltak berakva a mieink, a társaim, mint az ölfa rakás. Csak a talpukat láttam. Mondta a szanitéc, hogy ezt az egyet, mivel járóbeteg, nem tudják befogadni, majd továbbmegy a következő kórházba. Aztán az én három katonámat ott mindjárt halottá nyilvánították, és tették be a hullakamrába a mieink fölé. Hiába gyötrődünk ennyit. Akkor láttam, hogy micsoda prima bakancsuk van, frissen talpalva. Mi pedig már akkor hetek óta lukas lábbeliben jártunk, csigaszeg nélkül öt centis lukak voltak a talpán. Ahogy jártam az iszapos úton, szortyogott a bakancsomban a sár. Levetettem a bakancsomat, hozzápróbáltam az egyik tűzérnek a bakancsához, éppen jó volt nekem. Bakancsot cseréltünk. Őt lukas bakancsban temették el, én meg abba a bakancsba jöttem haza még Szombathelyre is, és hónapokig használtam utána is. Később gondoltam meg: a másik kettő tűzér bakancsát is el kellett volna vinni az enyémeknek. Két embernek jó bakancsa lett volna, de akkor nem gondoltam rá.

Igen ám, az én autóm, a Rába–Maros üzemképtelen lett, mert az én emberem valahol nagyot fékezett. Behúzta a kéziféket, és elfelejtette kiengedni. Behúzott fékkel vánszorgott be az autómmal a kórház udvarára. Használhatatlan lett az én Marosom. A Botonddal visszamentem az üteghez. Egyik társam a Marost vontatóra tette, és elvontatta az útközben talált gékászeróba – azt jelenti, hogy gépkocsiszeroszlop. Az üteg továbbvonult, én maradtam egyelőre. Másnap megjavították az autót – kuplungot cseréltek –, és estére már indultam vele az ütegem után. Ahogy a városból ki akarok érni, a polgárőrség leállít a kereszteződésnél – fegyveres emberek voltak –, hogy hova megyek. A szeróból jövők, megyek az ütegem után ide meg ide. Éppen jó! Itt bedöglött egy üzem, megszüntette a gyártást, az emberek szeretnének hazamenni a falujukba. Van itt vagy

tíz-tizenkét ember, maga elviszi őket most. Na, emberek, fölszállni! Nem tehettem semmit. Aztán ahogy a falvak következtek, lassan elfogytak az emberek, leszálltak. Megtaláltam az üteget, aludtam egyet – nem tudom, hol jártunk, de már messze Királyhelmecezen túl.

A rádiós csoport az én autómon utazott, a lőszerládák tetején aludtak. Ott voltak a pokrócok is, azokkal takaróztak. Fölszálltak, és ordítottak: hol vannak a pokrócaink? Az összes pokrócunkat az én embereim hálából magukkal vitték. Hálából, mivel én a falujukba elvittem őket. Hogy aztán mégis hogy lett takaró? Úgy, ahogyan nekem. Üres zsidó házakat láttunk kifosztva. Evütték a zsidókat, a lakosság meg kifosztotta a házakat. Mindent vüttek, de a rongyszőnyegeket nem, mert az nekik is vót. Rongyszőnyegekkal takaróztam én is, és ezekkel pótolták az embereim is az ellopott takarókat. Ez a leleményesség. Szükség törvényt bont. Visszavonulásban, tél előtt, késő ősszel volt, 1944-ben.

A partizánok az összes hágót megszállták; a hágókon átjönni nem engedtek senkit. Volt egy utász század – volt nekik csónakjuk is rocsó nevű motorral. Építettek egy új hágót a Kárpátokon keresztül, valószínű, zsidó munkaszolgálatosokkal. (Csak valószínűnek mondom; nem tudom, de az utász század létszáma igen kevés lehetett.) Vágták a fenyőrönköket, keresztbe az úton elfektették, és a rönkök két végét hosszabb rönkökkel rögzítették ácskapcsokkal, mikkkel. Ilyen dorongutakból lett építve a hágó. S ahol víz volt, ott a dorongútból tutaj lett. Ahogy az autó végigment ezen a doronghídon, addig a másik várakozott. Mikor túlmentünk, akkor fölemelkedett, mert addog tengelyig vízbe ment az autó. Mikor leért a tutajról, akkor indulhatott a következő. Ezen a dorongúton a Rocsó-hágón jutottunk el a gerincre. Ott megkönnyebbültünk; onnan már csak lefelé haladhattunk, nem volt több ilyen tutajút. Mentünk le a Kárpátok innenső oldalán – hálát rebegettünk, hogy megmenekültünk.

Mentünk le egy patak völgyében egészen a vasútállomásig. Csodálatos építményeket láttam közben: farönk csúsztatót. A kitermelt rönköt csúszdán vezették le a vasútállomásig. Rönkökből építettek egy vályút úgy, hogy a vastagabb vége volt lefele. Teknőt építettek vastag rönkökből, abban csúszott le a kivágott, szállítandó rönk. Ahol patakon ment keresztül, ott először dobbantóra építették a vályút, úgyhogy megdobta a csúszó rönköt, röpiült keresztül a patak medrén, s a túlsó oldalon tölcészerűen fogadta megint a csúsztató vályú; abba a tölcésbe pottyant bele, és akkor zakatolt tovább le egészen a vasútállomásig. Egy másik építményen ölfát csúsztattak le. Egy tisztáson fölvágták a rönköket méteres darabokra, és elhasogatták őket. Magas lábakon álló, „u” alakú teknőknek a hosszú szalagja vezetett le az állomásig. Ebbe a teknőbe vizet vezettek a patakból, és rakták bele egyenként az ölfát. A vízen úszott le az állomásig. Ott aztán véget ért a teknő, nagy halomban gyűlt össze az ölfá. Mikor már nagy volt a kupac, akkor elbontották a szerkezetet, és errébb nyitották ki a teknőt. Errébb potyogott ki az ölfá, megint egy új fakupac növekedett. Csodáltam a leleményességet.

Mikor továbbindultunk, először kisvasútra rakodtunk, aztán rendes vasúttal haladtunk egészen Fenyvesvölgyig, ahol huzamosabb ideig várakoztunk. Uzsok

alatt van Fenyvesvölgy, onnan följebb az Uzsoki-hágó. Rettentő meredek a vasúti pálya; két vagy három mozdony vitt föl egy szerelvényt.

Két lövegünk a Szarvas-réten foglalt tüzelőállást, mi meg a patak partján, a fák alatt rendezkedtünk be. Békésebb óráimban volt időm rajzolgatni is. Rönkökből ácsoltam egy hidat a patakon keresztül cserkész módra. Át tudtam menni a túlparti rétre, meg fölmentem a hegyoldalba, és egy csajkára való bariszóllót szedtem. Ez az áfonya. Mézzel kevertem, mert nekem az is volt. A falu végén egy asszonynál vettem, akinek voltak méhei. Egy kiló mézet tudott belemérni a kulacsomba. Rendesen kifizettem; társaimnak is kellett, nekik is vittem, de mást oda nem engedtem. Egyszer, mikor mentem, valaki volt nála. Nagyon megijedt az asszony. Értésére adtam, hogy én mézér jöttem, s hogy itt van valaki, vagy nincs, engem nem érdekel. Lehet, hogy partizán volt, nem tudom; a jó viszony megmaradt.

Szlovák területen keresztül jöttünk visszavonulásban. A mi hadvezetésünk megbeszélte az ukrán partizánokkal, hogy ne akadályozzák a mozgásunkat, de később azok megszegették a megállapodást. Dobsinán több mint négy hónapig állomásoztunk; a gyerekekkel ott is összehaverkodtunk. Azt mondták, itt minden gyerek négy nyelvet beszél: a szlovákot, magyart, németet és a csehet. Azbeszt bánya működött a közelben, főleg szlovákok dolgoztak ott. Hatalmas meddőhányók voltak a hegyek oldalában; lenn a völgyben egy hegyi patak kanyargott, a Sajónak a fiaszakasza. A városban és a környéken rengeteg német élt; mikor közeledett a front, jöttek az oroszok, a német lakosság jó része elmenekült. Mikor elhaladt a front, kezdtek visszajönni a szülőföldjükre. Hosszú évekig nem lehetett beszélni arról, hogy mielőtt Prágában megalakult volna a csehszlovák országgyűlés, és a hatalom megszilárdult volna, Dobsinán németirtást rendeztek a szlovákok. Az addig odaérkezett németeket – főleg ártatlan civileket – összeterezték, és kivégezték őket valamilyen bányában. Magyar katonát ha elkaptak, levetkőztették, civil ruhát adtak rá, és elbocsátották a partizánok, de a németnek nem kegyelmeztek.

Ütegünk megkapta az első osztályú tűzkeresztet egy nagy csetepaté után, magam s még többen az örvezetői előléptetést. Hetekkel később a fölterjesztés után jött a visszaigazolás, ki is tűzték az első osztályú tűzkeresztet. Később megint ment a fölterjesztés: tizedesi rangot kaptunk volna néhányan, de arra már nem jött visszaigazolás. Mert a törzshöz ment a fölterjesztés, a törzset pedig úgy szétlőtték a ruszók... Félelmetes pontosan tudtak löni lövegeikkel a ruszók! Művészi módon kezelték az aknavetőt. Ha lövegünk kilőtt két páncélost, a harmadikat már nem próbálta meg – ha sikerült meglépní, akkor szerencse; a harmadiknál már szétlőtték volna.

Páncélelhárítás, már nem tudom, melyik faluban. Szalad a Fazekas őrmester: Káldy! Bedöglött a motor, a Botond, magának köll kirántani a löveget! Faroljon oda! Odafaroltam a Marossal a sánkra; még átbillent a sáncon a gépkocsi hátulla. Hallom ám: Páncélosok! Célpont a második páncélos, csak pontos lövés lehet! Egyik jelenti: kész! Másik is: kész! Tűz! Találat! Célpont az első páncélos! (Addig

takarásban volt, most előbukkant.) Csak pontos lövés! Kész! Tűz! Találat! Löveget kerekas állásba! (Addig talpas állásban volt.) Lebillentették. Löveget fölkapcsúni! Fölakasztották, meg már indultam is. A sáncon föl, megpördült a kerék, szórta a sarat hátra. Az összes legény nekiesett, és a löveget tolták ki a sáncból. Átugrott a kerék a sáncon, ugráltak föl a lövegesek, dülött jobbra, dülött balra, vüttem a löveget. Hátranézek a tükörbü: egyik löveges futott utánunk, lemaradt. Éppen hasra esett, elbotlott valamibe. Szerencséjére, mert abban a pillanatban az első lövés robbant a sánc előtt. (Mikor tüzelőállást foglal a löveg, sánctól csinálnak, hogy fölötte éppen csak ki lehessen löni, a kerekeket repesz ne érhesse, és védve legyen a legénység, amennyire lehet.) Hasra esett szerencsére, mert a légnyomás nem ölte meg, elment fölötte. Akkor föl pattant, elérte a löveget, fölugrott, én meg be tudtam fordulni egy fasor mögé. Ez volt a legveszélyesebb helyzetem. A másik lövegünk a falu végén volt lóállásban, az is kilőtt két páncélost, de akkor már nem tudott tolatni a Botond. Kiugráltak a sánctól az emberek, mikor telibe találta a lövés, de a Csiszár zászlós olyan sebet kapott a mellibe, hogy meg is halt, nem jutott el a kórházig. Papis Lajos a karján sérült meg, amputálni kellett. A többi megúsza, de a löveg ott maradt.

Még aznap délelőtt, mikor körülnéztem, láttam, hogy a kukoricáson túl, a szántáson emberek jönnek-mennek. Mit cipelnek? Mondják, hogy most fosztják ki a dohánypajtákat. Legalább kettő volt, ahol a dohányt szárították. Bizony én is odamentem, hatalmas öllel jöttem ki, alig láttam. A gépkocsimon két ládát megtömtem leveles dohányjal. Én nem dohányoztam, de amíg dohányom vót, addig kenyerem is vót. A pajtásaim is kaptak belőle. Mentem seftelni a németekhez a szókingsemmel: ein pakli Tabak, ein stück Brot – akkor pipadohányom volt. Hasznát vettem annak a kevés német tudásnak. Mert a szókingcs az még nem szórend; amit tanultam németórán – mondatszerkesztés, szórend, beszélgetés –, az kipárolgott az agyamból, de a szókingcs, a verbális tudás megmaradt. A dohánypajtából még legalább jussoltam, zabráltam. A ruszkié lett volna úgy is. Szlovák területen volt, magyar faluban.

Bokasérüléssel jöttem haza. Sántikáltam. Baleset volt, nem háborús sérülés, de erről nem beszéltem senkinek. Az ottani haditábori orvos senkit nem írt ki. Egy társam valamelyik faluban talált egy magyar orvost, aki kórházba utalt bennünket vagy tízünket. Az ütegparancsnok éppen nem tartózkodott otthon, mi meg bizony elindultunk a kórházba Havas főhadnagy engedélye nélkül. Összezúzódtott, bedagadt bokámra bakancsot húzni nem tudtam. Bottal sántikáltam, vizes borogatást raktam rá. Elindultunk tízen, kit ezzel, kit azzal utalt az orvos; mint órvezető én voltam a vezér. Trencsénben nem fogadtak be, mert tele volt a kórház. Pozsonyban se, aztán Wiener Neustadtban se.

Hosszú útunk során voltak nagyon kellemetlen, sőt megrázó tapasztalataink. Egyik zsúfolt vasútállomáson megjelent egy falusi társaság, disznóölésből jöttek ragyogó hangulatban. Két asszony kék színű zsírosbödönt cipelt. Két német kivált – szag után jöttek, vagy mi –, meglátták, fölemelték a födelit, összenéztek, és már vitték is. Nem tehettek a szerencsétlenek semmit. Civilek voltak,

magyarok. Rozsnyón néhány hetet vártunk. Kimentem sétálni a városon kívül. Bokáig érő hó volt, de kora tavaszi napsütés. Sétáltak civilek is meg német katonák is, SS-katonák. Egy kislány rózsaszín szalagon vezetett egy barikát, szép masni a nyakán. Kilépett a német csoportból egy, ölbe kapta a barikát, röhögve diadalmasan vitte, hogy lesz pecsenye. Sikított a kislány, apja, anyja csitította. Nem tehettek semmit.

Régebbi történet: egy társunk autójával valahogy lecsúszott az útról. Német alakulat jött arra. Dugó lett, megálltak. – Veszteglés lehetett akár egy-két óra is, ha egy jármű lerobbant vagy kilőtték. – Nem tudott németül, de megértette magát. Fölkapcsolták a Marost, kihúzták az úttestre. Örült a koma, nyitotta az ajtót: Kamerád, köszönöm! Danke – ennyit tudott. Az kezét fogott vele, kirántotta. Ráfogta a géppisztolyt, fenéken rúgta, le a töltésről. Elmentek az autójával. SS-ek voltak. Valahogy sikerült visszatérni az üteghez. Mondta, hogy' járt a németekkel; mi hittük is meg nem is. Napok múlva én magam is láttam: egy német oszlopban ott ment a mi gépkocsink. A hátulján ott volt a rombusz jelzésben a kalapács, a mi csapattestünknek, a 7. könnyűhadosztálynak a csapatjelzése. Ott ment az SS-oszlop közepin. Igaz volt. Csoda, hogy így néztünk a németekre? Ide tartozik egy másik eset. Szállást találtak a magyar katonák egy háznál. Jött egy német alakulat. Kiverték őket, aztán betelepédtek a helyükre. Az egyik magyar nem állta meg: kiélesített egy kézigránátot, aztán bevágta közibük...

Osztrák területről végül valahogy eljutottunk Győrig meg tovább Szombathelyig egyedül. Ahogy közeledett a front, a hadikórházból mindenkit ki köllött tenni – a Faludy Ferenc Gimnázium épülete volt a hadikórház –, gyógyulttá nyilvánították, aki járni tudott. A gyűjtőbe irányították őket, a többi mehetett Németországba. Engem ott nem fogadtak be. A másikba, a Petőfi Sándor utcai leánypolgáriba fogadtak be, de másnap el kellett hagynom a kórházat. A vasútállomáson lepecsételtetem a menetleveletem. A szüleimnél aludtam a Nagykároly utcában, aztán elindultam autóstoppal Zalába – Zalavégen volt a gyűjtő. Csipkereken megaludtam. Másnap át a Zala hídján – az már alá volt aknázva –; igen ám, de a gyűjtő tovább ment. Irány vissza Szombathelyre. Megint aludtam egyet, s mentem a katonai irányító központba. Most Agyagosszergénybe küldtek. Megint pecsételtetem az állomáson. Aludtam egyet, de másnap, mikor haladtam Csorna felé, nem jutottam messzire, mert özönlött vissza a tömeg. Csendőrök, rendőrök, katonaság, civilek sokan; lovak, szekerek. – Ne menjen tovább, itt vannak a ruszkik a nyakunkban! – No, vissza Szombathelyre. Pár napot vártam otthon, aztán mentem megint az irányítóba: kiirányítottak Németországba. Ez már a háború végén történt. Március utolsó hete, nagyhét; elseje húsvétvasárnap, a születésnapom.

Nagyhét keddjén indultam. Holmim egy lengyel hátibőrönd, két kenyérzsák, meg amit még rá tudtam aggatni a biciklimre. Kezdték a bombázást a ruszkik; a Szent István-parkot meg az Ezredévi parkot célozták. Az a rész tele volt katonai járművekkel, ott álcázták a park fái alatt, ahogy mink is, ha megálltunk valahol: tüzelőállásba tettük a löveget, én meg valami bokros, fás részre elhúzódtam.

Fejszével, fűrészszel vágtam nagy ágakat, körülámogattam az autót, hogy takarásban legyen, főleg az ablaküveget, hogy ne csillogjon a napfényben. De a földerítésük nagyon jó volt. Először jött a Mari néni, kétfedelű repülőgép – így hívtuk, meg varrógépnek –, ő földerített. Tudták, hogy a parkokban katonai járművek vannak. Jöttek a bombázók magasan, aggatták ki a Sztalin-gyertyákat. Hullottak le, megvilágították a terepet, aztán nézték, hova kell bombázni. Mikor elment az első hullám, biciklire kaptam, átmentem a hadikórháznál a Perint-hídon. Az épület északi szárnya, amelyik az Ezredévi park felé ágazott, telitalálatot kapott. Hordták ki a halottakat sorba a járdára, akiket a romok alól szedtek ki. Közben egy emberfej gurult le a járdáról az úttest szélére.

Akkor már égett a Herits-kert, a fedett szín, ahol azelőtt sörözőasztalok voltak. Égtek sorban a négykerekes katonai pékkemencék. Mentem tovább. Mikor a Jégpince útra fölértem, hallom a motorzúgást, megint jönnek a repülők. Fölnézek, akkor nyitotta ki a gép alját, bele lehetett látni, mert belül világos volt. Potyogtak ki, hullottak le a Papok kertjébe a gyújtóbombák. Gyümölcsös volt, oda jártak sétálni a kispapok, és mondták a breviáriumot. Éppen elértem a Jégpince kapuját, integettek, hogy siessek, siessek, de tömve volt emberekkel. A biciklit lefektettem, berántottak a fedezékbe, akkor zúgott mögöttem a bombaáradat, sorozták végig a Szent István-parkot. Az ajtóból néztük: hullottak a gyújtóbombák a Papok kertjére. Itt ég egy almafa, ott ég egy almafa, ott meg a szőlőlugas.

Mikor ez a hullám is elment, kiugrottam, fogtam a biciklimet, mentem föl a platóra. A mezőn át akartam Olad felé menni. Jobbra lent a Meyer-téglagyár a gödörben. Megint motorzúgás. Belevágtam magamat egy mély csapásba, amit lánctalpasok, járművek nyomtak az útba, teljes fődözést kaptam a repeszek ellen. A földerítés egy kicsit mégis hiányos volt, mert nem tudták, hogy a Meyer-téglagyár tele van lőszerral, fölhalmozott német lőszerral. Ha tudták volna, a téglagyárat lebombázzák, s az a robbanássorozat rám omlasztotta volna a fölöttem magasodó partfalat. Szerencsére nem tudták. Csend lett, lefűjták a riadót, rohantam vissza, le az úton. A szőlőlugas mint tüzes alagút, lobogva, ropogva égett, és égtek a gyümölcsfák is. Elértem az Ezredévi parkot. Egy lovaskocsi állt ott, a rúd keresztbe fordulva. Mellette a két ló feküdt, az egyiknek a bele kifordulva. A Herits-kertben még mindig égtek a szekerek, pékkemencék, a tetőzet; arrébb a sarokház is telitalálatot kapott, Marosfalvi Tóni apja ott halt meg, abban a házban. Hazatértem. Csönd lett aznap este.

A szerdára nem emlékszem. Nagycsütörtökön nagy mozgás, robaj hallatszott a szomszédból. Illés Ignác fűszerkereskedőnek volt ott helyisége, azt használta élelmiszer raktárnak a hadikórház. Onnan jöttek kézikocsival, rakták tele. Siessünk, siessünk, mert robban a híd! Megrakták élelmiszerral, aztán húzták át a hídon futólépésben. Tíz perc múlva megint ott voltak – siessünk, mert robban a híd! Vitték az élelmiszert a kórházba. Háromszor fordultak, aztán többet nem. Kinéztem az ablakon: tényleg, két nagy láda a híd két végén. Húha, robban a híd, nem robban, nem robban. Nem vártam tovább: benézek a városba, mit

lehet tudni... Elindultam gyalog, de csak a Gorell hentesig jutottam. Akkor egy nagy villanás, nagy dörrenés – éppen elkaptam a kilincset, lenyomtam, nem engedtem el, lógtam a kilincsen –; engem a légnyomás bepördített a kapuval együtt, vágódtam be a kapuszínbe. Akkor ért oda a légnyomás, a robbanásnak a szele – akkor robbant a Perint téglahídja. A tetőcserepek cigánykereket hányva táncoltak az utcán. Ha tudtam volna, hogy a Fölvidéken mért vannak ragasztószalaggal beragasztva az ablakok, akkor beragasztottam volna én is. A robbanás szívó hatása az utcai ablakokat mind kiszippantotta, az ablaküvegünk az utcán hevert szanaszét. Rohantam vissza a szüleimhez; semmi baj, csak az ablakok mentek ki. Föl a padlásra, lehoztam a zsalugátereket, fölraktuk őket az ablakos keretek helyett.

Biciklivel indultam be a városba. A Hollán Enő utcában jönnek velem szembe az emberek. Cipők lógtak a vállon, a kézben is cipők, másik cipőtálpakat visz. Honnan hozzák? Menjen csak gyorsan, még magának is jut! A tömeg rabolta ki a cipőgyárat. Át tudtam menni az ép Perint-hídon, az még nem volt fölrobbantva. A kapun alig tudtam bemenni. Német katonák őrizték, de a tömeg kívülről úgy szorította a németeket a kapuval együtt, hogy a falhoz szorították őket kapustól, mindenestől. Én is bementem velük együtt. Donnervettereztek, káromkodtak – föl akarták robbantani a cipőgyárat. A biciklimet otthagytam a kapu alatt, özönlött velem szembe a tömeg. Hozták a cipőket, cipőtálpakat. Hát én már cipőt nem tudtam szerezni, de valami négy pár síbakancsot igen. A síjífűzőkkel vállamra tettem, meg két vagy három tábla talpat még megfogtam. A németek eltűntek; nem tudtak robbantani, mert a tömeg erősebb volt. Elmentek Körmend felé. Így menekült meg a robbantástól a cipőgyár, hogy a tömeg kirabolta – legalább az épület megmaradt. Kincset értek azok a bakancsok! Mi olyan bakancsokat kaptunk a frontra indulás előtt, amibe nem volt csigaszeg. Mert a csigaszeg szikrát csinál, tűzveszélyt okoz a gépkocsin. Igen ám, de el is vásott! Akkora lukak voltak már a bakancsom talpán – belül is rongyokba vót. Mégis jó bakancsban jöttem haza a frontról – azért, mert egy szegény tábori tüzért lukas bakancsban temettek el. Életmentés volt – erről már beszéltem.

A parancs Németországba szólt, oda irányítottak. A menetlevelem megvolt – meséltem, hogyan manipuláltam a menetlevelekkel –, zsebemben a papírom, hogy mért megyek arra, hát Németország felé. De Toronynál tovább nem mentem. Ott betértem egy cserkész pajtásomhoz, a Szvetkó Nándihoz, aki civilben nyomdász volt: Te Nándi, adj nekem civil ruhát, nem megyek Németországba! Adott civil ruhát, átöltöztem. A biciklit ott hagytam nála a pajtában, meg a sok cókókot is. Jött velem a bakhátak közé, föl a dombra. A katonaruhát elrejtettem a bokrok közé. Ástunk egy akkora gödröt, hogy bele tudtam feküdni, fél méter mélyet. Két szalmapuslit beleterítettem, tele is lett, de mikor belefeküdtem, lesüppedt. Fölötte sátorponyva. Ott töltöttem az éjszakát, és páholybul néztem a háborút: hogy jönnek a repülők, hogy dőlnek egymásra – volt légelhárítás is –, de egy se esett le. Két német páncélos a falu szélén irányba állva lőtt Szombathely felé. Egyszer csak visszafaroltak, recsegett-ropogott minden,

a kerítések, és elmentek Németország felé – helyettem. Átment fölöttem a front, én meg hazaindultam.

Olád felé három patrujjal is találkoztam. Biciklimről ledobtam a láncot, nehogy elvegyék. Szétszórták a holmimat: óra, óra?! Nekem nem volt óram. A harmadik az oladi malomnál szólt rám üvöltve, káromkodva – hol van már az a malom, meg a fenyves is hol? –: Sztoj! Nem tudok én oroszul, nem kell megértenem, toltam tovább a biciklit. De a sok civil is ugyanúgy ordított: álljon meg, mert agyonlővi! Magyarul már muszáj volt értenem. Káromkodott, vörös volt a képe, szerencse, hogy nem lőtt agyon. Mondom, nye dobre, nem jó. Fogta a láncot, föltette: karasó! Job tvaju matty! Csomagjaimat leszórta a gyepre, meg-rázta a géppisztolyát, vállára vette, és elbiciklizett Torony felé. Néztem utána, a csomagjaim szanaszét.

Oladról befele megint tumultus. A tűzoltószertárt élelmiszerraktárnak használták, azt fosztották ki éppen a civilek. Mind a ruszkié legyen?! Ilyent ni! – és mutatták. Két nagy katonai kávésdobozt fölszorítottam a hónom alá. Odább emberek vonulnak, nagy bőröndöket cipelnek, tele a saját holmijukkal. Egy gépkocsin két ruszki mereszti a szemét énfelém: zabrále, zabrále?! Akkor tanultam meg, mi a zabrále. Az egyik leugrik, fut felém. Naiszen! De nem én köllöttem neki. Mellettem elfutott, a két legnagyobb bőröndöt megragadta, s már rakta föl az autóra. Azok megkövülten, megsemmisülve nézték, hogy a bőröndöknek, utolsó vagyonszájuknak hogy keresnek helyet a katonák.

A városi kertészet meg a téglagyár között jöttem el – hol van már az egyik is, másik is?! –, utána következett az Ezredévi park. A városi kertészet kapujában állt egy ruszki. Sztoj! De ennek se én köllöttem. Talicskán tolt holmiját egy szegény ember, mellette a felesége meg a kislánya. Az asszonyra mutatott. Dokument? Mars be! Lityinánt! Be köllött menni az asszonymnak a lityinánthoz. Mit tudtam én, hogy mit jelent! De megtanultam ezt is. Hadnagyot jelent, azt hiszem. A szerencsétlen ember utána akart menni... Sztoj! Ott köllött megvárni, amíg visszajön az asszonya. Akkor még nem ismertem a szót – nem így használtuk –, mert mondhattam volna: na, ezek már fölszabadútak...

Megint lett biciklim. A Kárpáti Kelemen úton, a villasoron cipeltem a csomagjaimat. A hátizsákra még fölkötöztem a kávékonzervjeimet, a kenyérzsák átvetve. Az egyik villa kertjébe benézek: egy bicikli bedobva az élősövénybe. Női kerékpár. Hol van a háznép? Sehol. Bementem a házba, senki. A redli kinyitva, két tepszi sütemény csontszárazon. Sehol senki. Már elmenekültek. Fölpakútam a holmijaimat a biciklire, mind a két gumi lapos. Biztos ruszki zabrálta, nem tudott vele menni, aztán „Job tvaju matty” (– de megtanútam! –), bevágta a bokrok közé. A macska meg ott nyivákút. Fogtam, egyik kenyérzsákba beletettem, rácsuktam, de kinn volt a feje. Hazavittem. Szüleim megvótak, minden bombázást túléltek; azt a városrészt most megkímélték. Megjöttem, mama! Azt az örömet! Na, egy már itthon van az ötből. – Szüleim örökbe fogadták a macskát. Náluk öregedett meg, ott is pusztult el. A biciklit meg átszámoztuk; le lett forrasztva az alváz szám, és beleütöttük a réginek a számát. Igazolni kellett a biciklit!

Másnap nagyszombat. Dél felé zörgetik a zsalut. Kinézek. Szvetkó Nándi nyomdász barátom az, aki nekem civil ruhát adott Toronyban. Lajos, nyisd ki a kaput, visznek minket Szibériába! Szaladtam ki a kapuzsínbe, nyitom óvatosan, be a Nándi meg még ötven-hatan magyarok. Hol lehet itt vizelleni? Rengeteg ember az utcán. Nem vizelleni kell maguknak! Menjenek végig a kerten, ki-mehetnek a Perint-partra, megszökhetnek. Nándi mondja: ne csukd be, van itt egy haverom, őrmester, őt is hívjuk be! Hívtuk, de nem jött be. Azt mondták, kapunk dokumentet, és mehetünk az utunkra. Jó félév múlva vagy később valahonnan tényleg Szibériából adott életjelt magáról. Az történt – Nándi elmondta –: alighogy én elhagytam a falut, kidobolták, hogy minden férfi – nem tudom, hány évig bezárólag, legénykortól öreg korig – azonnal menjen a sportpályára, ott kell gyülekezni. A március végi tavaszi napsütésben volt, aki egyszál ingben ment, volt, aki bundás kabátban. Körbevették géppisztolyosok a sportteret, se ki, se be. Másnap reggelig ott ültek a fűben, se étel, se ital, bedobni se lehetett hozzájuk semmit. Reggel indulás Szombathely felé négyes sorban. A Nagykar utcában adtak nekik pihenőt, a járdaszegélyre le lehetett ülni. Kevés volt az órség, sokan megszöktek. Nem számított, mert a darabszám volt a lényeg, nem a névsor. Begyűjtöttek helyettük másokat.

Mikor elvonultak, csend lett. Délután bementünk a városba: mi újság a Martineum nyomdában. A nyomdavezető, Kisteleki Antal lelkendezett, hogy van segítség. Mellette a polgármester meg egy szovjet tiszt. Itt van egy kiáltvány, sürgősen ki kell nyomtatni és plakátúnyi. Igen ám, de nincs áram. Van egy lábhajtós nyomdagép a Löwy-nyomdából, azon talán lehetne. Mozgatják, forgatják, olajozzák; életképesé tették, működik. Nándi kézi szedéssel kiszedte a szöveget, füstök is került, én hajtottam a nyomdagépet lábbal, ő meg rakta be a papírt. A ruszki tiszt figyelte, hogy dolgozunk; ő lett a nyomda parancsnoka. Valahogy így szólt a szöveg: „Elvtársak, proletárok, magyar dolgozók! Szűnjenek meg a rablások, fosztogatások, induljon meg a normális élet! A templomok nyissanak ki, az üzletek nyissanak ki, vegyék át a visszavitt rablott holmit!” És így folytatódott tovább. Amikor összejött vagy száz darab, akkor fogtam a csomagot, s a cégvezető két süldő fiával hárman elindultunk, tíz perc alatt körbeplakátoltuk a Fő teret. Mentünk vissza, arra már a Nándi hajtotta is a gépet, nyomtatott is, megint elindultunk más városrészbe. Estig így ment. Hogy mért nem rejtettem el magamnak legalább egy példányt! Hogy az első Vas megyei nyomdatermék a főlzabaduláskor! Micsoda muzeális érték lett volna az!

Röpcédulát is nyomtattunk később. Volt úgy, hogy egyből kétfélem kellett. Egyedül nem is győztük, a Vas Megyei Nyomda segített – ott már Szabad Vas Megyei Nyomda. Ennek az utolsónak az volt a szövege: „Die Rote Armee in Berlin” – „A Vörös Hadsereg Berlinben”. Ezt a szovjet repülők szórták le. Rendesen soha nem fizettek, illetve egyszer papírral; olyannal, ami egészségügyi vattapótló papír volt. Kötzésre használták az egészségügyisek, össze lehetett nyomni. Szivacszerű, réteges, sok bálával kaptunk. Fizettek aztán olyan papírpénzzel, amire rá volt írva: „A szovjet hadsereg pénze, elfogadása kötelező.”

Ennek még annyi fedezete se volt, mint a milpengőnek. – Én ottragadtam a nyomdában háziszolgának, vagy fél évre mint katonaszökevény. Menedék volt számomra.

Húsvét vasárnap, április elseje, születésnapom. A Szvetkó nálunk lakott. Soha olyan születésnapot! Húsvét hétfő reggelre annyi ruhánk maradt, amennyi rajtunk volt, a többi fölzsabadult. Mert kaptak ezek a ruszki három nap szabad rablást, de többet is. Egyik patruj a másikat érte – hármass patruj. Jöttek, döngették a kaput, a végén már be se zártuk. Germánszki, germánszki! Minden szekrényt kinyitottak, minden fiókot kihúztak, keresték a germánszkit. Minden kiszórtak, kiborítottak, mindegyik kiválogatta, ami tetszett neki. Üresek lettek a szekrényeink, üres a sublót, minden. Az utolsó patruj már csak káromkodva ment ki, ...tvaju matty, neki semmi se maradt. Napokkal később láttam valamelyiken az ujjatlan báránybőr bekecsemet, aminek a hónalját én varrtam meg foltokkal, fehér cérnával, mert fölfeslett. Nem tehettem vele semmit. Azoktól egyetlen egy bicskát tudtam lopni. Büszke vagyok rá, még ma is őrzöm. A szenvedésit! De azt is zabrálta valahol.

A ruszki működtettek egy cigarettagyárat a régi püspöki iskolában. Oda is kellett csíkokra vágott papírt vinni tonnaszámra. Kétkerekű raktárcocsival vittem akkora rakományt, amekkorát csak föl lehetett tornyozni arra a rusnira. Dógoztak ott asszonyok, akiket a végén sohase fizettek ki. Megtömték a zsebeimet dohánnyal. Visszamentem a nyomdába, valami zacskóba ürítettem ki a dohányt. Mikor még egyszer mentem, akkor megint megtömték a zsebeimet, de az Ivánnak odaszóltam, adjon egy kis mahorkát. Szerzett újságpapírt, leterítette, megrakta púposra dohánnyal, fölfogta a négy sarkát, odaadta: Pasli! Intett az őrnek, hogy mehetek. Nem tudta, hogy a zsebeim tele vannak már. Nézz oda! Malonyai: *A magyar nép művészete*, öt kötet. Brehm: *Az állatok világa*, egész sorozat. Ezeket mind cigaretta dohánnyal cseréltem olyanoktól, akik már valahonnan zabrálták. Sokról azt is tudom, hogy honnan való. Az egyik egy fogorvostól van, aki a Püspökvárral szemben lakott, a Széchenyi utca sarkán. A másik Brenner Vilmosé volt, a Brenner-villából szerezték a gyerekek. A dohányból még papának is tudtam adni, mert ő pipált. Aztán mikor elfogyott, csollán levelet szárított, hogy legyen pipálni valója.

Volt egy régiségkereskedő, a Czakó – a Rosenzweig boltját örökölte meg. Tőle vettem nagyon szép kiadványt: rézkarcok, rézmetszetek négy kötetben. Egy metszet, egy hártypapír... Kétszáz pengőért vettem darabját; még értéke volt a pengőnek. Már akkor áldoztam a könyvekre, művészetekre, pedig csak mérlegkészítő segéd voltam, illetve háziszolga a Martineum nyomdában. Amikor volt a könyvbemutatóm a Berzsényi Könyvtárban – a könyv szövegét Prokopp Mária írta –, ezt a négy kötetet vittem ajándékba. Ha otthont adott a kiállításonak, akkor én is adok valamit a Megyei Könyvtárnak. Rajztábla nagyságúak voltak.

A háborúban hónapokig visszavonulásban voltunk az orosz előtt, és megúsztam a fogságba esést. Itthon, civilként estem fogságba Szombathelyen!

A nyomdából mentem haza a Széchenyi utcán, a Nagytemplom felé. A Püspök-vár előtt megállítottak: Gyerünk be a sorba! Szily János utca, Széchenyi utca, Belsikátor, Lipp Vilmos, Hollán Ernő utca, Várkör: erre a területre mindenki mehetett befelé, de a férfiakat nem engedték kifelé. Akkor volt érvényben a rendelet, hogy be kell szolgáltatni minden rádiót, a Vármegyeházánál gyűjtötték. Voltak olyanok, akik zenegépet vittek. Annyit megengedtek nekik, hogy a Püspökvár kapuja melletti kőpadra letegyék, aztán be a sorba. Volt nekem egy cirill betűs karszalagom 'tipografis' felirattal. Mutattam a dokumentet. A tvaju matty – így mutatkozott be ez is – összetépte, szétszórta a papírfoszlányokat. Gyorsan eltettem a karszalagomat, mert még azt is összetépi. Elindultunk, voltunk talán négyszázan. Végig a Szily János utcán négyes sorban. Elöl, középen, hátul géppisztolyos őr. Hú, a mindenségit! Befordultunk a Petőfi Sándor utcába, ki a Rohonci út felé. Én igyekeztem mindig jobb helyre. Figyeltem a közepső fegyverest, kicsit hátrébb húzódtam egy-egy sorral. Két teherautó állt az úton. Az őr megkerülte az autókat, én meg egy óvatlan pillanatban kiléptem a sorból. Két ruszki ült a vezetőfülkében, nézték, hogy' szökök meg, de egy hang nem volt. Gyorsan beugrottam egy kapuszín alá, becsuktam az ajtót. A menet haladt tovább. Óvatosan körülnéztem, föl a karszalagot, végig a Szily János utcán vissza a nyomdába – mentem volna, de megláttak ketten: magyar rendőr orosz katonával. Integettek, menjek oda. Én meg beugrottam a Jüszтли lakatoshoz. Ordíthattak utánam! Futottam végig az udvaron, átmásztam egy félig leomlott téglakerítésen, aztán egy másikon, és a Martineum Nagykereskedelem épülete mögött találtam magamat, ahol a nyomda is volt. Gyorsan le a nyomdába: Gyerekek, senki az utcára ki ne menjen, szedik össze az embereket! – Nem tudtam, hogy rabnak vagy minek... Aztán kiderült.

A Rábai Miki a Rohonci úton lakott; nem sejtve semmit, onnan igyekezett a nyomdába dolgozni. Őt elkapták. Másnap mondta, hogy mi volt. A németek fölrobbantottak egy vasúti hidat a rohonci-pinkafői vonalon. Ezt a hidat kellett üzemképesé tenni, oda vitték őket. Két vagy három pillért építettek vasúti talpfákból úgy, mint gyerekkorunkban kukoricatorzsából szoktunk várat építeni négyzetesen: kettőt így, kettőt úgy – jó magasra. Arra emelték a leszakadt sínparókat, vagy inkább szétszedték, és egyenként rakták föl. Első nap este úgy engedték el őket, hogy reggel mindenki jelentkezzen. Persze senki nem jelentkezett. Másnap megint gyűjtötték az embereket, és befejezték a hídépítést. Megindult a vonat Pinkafő, Bécs felé. Szóval nem fogságba vittek volna.

Amikor kapitulált Németország, befejeződött a háború, volt nagy dáridó, ünnepség: vojna kaput, nye roboti! Mindenki kiment, kivonultak az üzemek, mink is a Fő térre. Szóltak arról a nevezetes erkélyről, mint már sokszor korábban. Különben az az erkélyes ház a Csonka Ernő felesége családjának a tulajdonában volt; még vagy húsz év múlva sem volt áttelekkönyvezve a városra, a család nevéen volt sokáig. Mit ünnepeltünk? Az ávosok – akkor politikai rendőrség emberei – befurakodtak a tömegbe, cikáztak a sorok között, szedték össze a nyilasokat meg más fekete bárányokat. Egyszer csak a hátunk mögött,

a Széchenyi utca felől négyes sorban jöttek a magyar katonák erős őrizet mellett. Elkanyarodtak mögöttünk, mentek ki a Szent Márton útra, azon aztán végig. A mi katonáink. Mentek Szibériába. Akkor most minek örülünk mi itt? Kinek az ünnepe ez? Azoké a szerencsétleneké? Milyen érzés volt?! Ahol kijelöltek nekik pihenőt, ott bemehettek a házakhoz vizelni. Akik visszamentek, már kevesebben voltak. De nem számított, összeszedtek annyi embert, hogy a létszám meglegyen. Valakit a lovas kocsiról szedtek le; ott maradt a kocsi meg a két ló, ő meg ment Szibériába. A mérlegkészítő műhelybe is bemenekültek többen – akkor még a nyomdában dolgoztam –, az oroszok meg utánuk, mindenkit kizavartak. A mester nem köllött nekik – idős volt, és múltábféjjel –, de a nagyobbik fiát vitték. Egy év múlva betegen jött haza szibériai tőzégéből. Mi meg ünnepeltünk: vojna kaput, nye roboti!

Még abban az évben a nyomdából visszamentem a szakmámba, ott dolgoztam a mérlegkészítő műhelyben. Az infláció alatt egyre kevesebbet ért a pénz, de kitartottam egy darabig hűségesen. A vége fele úgy volt, hogy egy heti keresetemből nem tudtam venni egy fogkefét. Azt mondtam apámnak, hogy mestervizsgát teszek, és műhelyt nyitok, mert ennyit akkor is keresek, ha hetente csak egy kofamérleget javítok meg. Jól van, Lajos, eladjuk a csipkerekre fűdeket, műhelyt nyitasz, én leszek az első inasod. Apám akkor már sokéves nyugdíjas vasutas volt.

Fölkészültem a mestervizsgára. Előzőleg elvégeztem a lánghegesztő tanfolyamot. A műhelyben nekem meg másnak hegeszteni nem volt szabad, csak a mester fiának, nehogy fusizzunk. A kovácsolást a mester végezte, meg egyik segéd, akiről tudtam, sohase fog műhelyt nyitni. Kovácsolásnál csak melegíteni meg ráverni kellett nekem; magát a kovácsolást nem tanulhattam meg, pedig az kulcsága a szakmának. A mestervizsga szóbeli részére az ipartestületi könyvelő készített föl. Volt egy mestervizsgára készülő embere, egy üveges, aki őhozzá járt. Azt mondta: Lajos, itt mellette ülsz, te is éppen úgy megtanulod, nem fizetsz semmit. Ott tanultam meg nála az elméletet. Ezek voltak: iparjog, ipartörténet, munkavédelem, filléres könyvelés, raktárkészlet, anyagrajz. Azért én viszonztam a segítségét: karácsonyi cserkész akcióban vittem nekik jó rakás tűzifát. Kovácsolni pedig egy régi katona pajtásomnál tanultam meg, aki műhelyt nyitott a Domonkos-majorban. Vittem neki egy fél zsák kovácsszenet, hogy én nála kovácsolhassak; ott készítettem például mérleghez való villát, meg mást is gyakoroltam. Eljártam egy öreg mesterhez is, aki elmondta lépésről lépésre, mit hogyan kell csinálni.

Mikor jelentkeztem vizsgára, a konkurens mesterhez, a Szalaihoz kellett mennem. Na, ezt a két laposvasat forrassza össze! Ő forrasztásnak mondta, de ez tulajdonképpen kovácshegesztés. Tudta, hogy ilyet soha nem csináltam a műhelyben, ő se engedte a segédjének. Először a fölmelegített két véget nyelvre meglapítottam, aztán fehérizzásig fölhevítettem, raktam egymásra. (A fia melegített és rávert.) Összedolgoztam; szépen el lett simítva, mintha egy darabból lett volna. Jó! Most kovácsullon ki nekem ötszázás tizedes mérlegre egy ollót.

Az az alkatrész, amelyik rá van csavarozva a tizedes mérleg oszlopára, és abban a villában mozog a mérleg karja. Ilyet a mester a műhelyben soha nem kovácsolt; valamelyik soproni öntödében készítették, onnan kaptuk készen. Kiadta a feladatot, aztán elment. Délig nemcsak kikovácsoltam, hanem komplett készre csináltam azt a villát: kireszeltem két élágyat, beillesztettem, üvegkeményre edzettem, és még két födelet is meg köllött csinálni, a födéltre acélbetétet rakni, leedzeni, lukat fúrni egynegyed-es menettel, két csavarral leszorítani; készre csinálni azt a villát. Tizenkét órára megvoltam vele. Addig-addig nézték, forgatták, míg találtak rajta hibát. Ezek a kalapácsütések... Nem lenne szabad látszani... Tudták ők is nagyon jól, hogy annak semmi szerepe, oda lesz csavarozva az oszlophoz, nem látszik az ütés nyomából semmi! Négyesre osztályozták. Mindegy, de hogy semmi hasznát nem vettem a mesterlevélnek, az is ide tartozik.

Bejártam a fél Dunántúlt. Kerestem, hogy hol lenne hely, ahol megvethetem a lábamat a szakmámmal. Nagy időt, nagy munkát beleöltem a keresésbe; Szentgotthárdra, Zalaegerszegre, Nagykanizsára is eljutottam, és végig biciklizve. Közben „jól” haladt, befejeződött a téesszervezés, s akkor következtek az iparosok, őket kezdték szövetkezetekbe tessékelni. Kovácsszerszámaim már nagyjából együtt voltak: negyven reszelő, fogók, tűzi fogók, kiskalapács, nagykalapács. Volt egy üllöm is – most a pincében várakozik –, igaz, csak harmincöt kilós, de induláshoz jó lett volna. Volt fúrógépem, asztalállványos. Rájöttem: ha én most műhelyt nyitok, eladjuk a földeket, minden pénzt beleölök egy műhelybe – ha sikerül is, és a mestervizsgámmal vezető szerepet kaphatok –, minden elveszhet egy erőszakolt szövetkezetben. Gondútam egyet: nem leszek mérleges mester. Elmentem a pamutiparba. Tíz évig a kikészítő üzembrésznék voltam karbantartó lakatos. Itt éltem át a forradalmat – már családostól, két gyerekkel.

Nálunk is voltak munkásgyűlések. A Szendi nevű munkatársunk elszavalta a *Talpra magyart*, később meg is itta a levit, szegény. Szervezték a munkás őrjáratokat. Puskát kaptunk, és kettesével jártuk a várat belül. Egyszer a párttitkárral kerültem partiba. Beszélgetni kezdett. Én magyarázva megmondtam neki, hogy most lelkesednek, de képzelje el, egy csepp kis ország áll a hatalmas Szovjetunióval szemben. El fogja tűrni, hogy Magyarország az orrára koppintson? Hogy kiverik innen? Mit gondol? Itt a puskám, nézze meg, nincs megtöltve. Viselem, de én senkire rá nem lövök. Ez volt valóban a meggyőződésem: ez így nem maradhat, nem hagyják annyiban. Ugyanakkor a legkisebb testvérbátyám benne volt az események közepében. A MÁV-nál a járműjavítóban dolgozott. Nagygyűlést tartottak a munkások a tolópadjárásban, és követelték, hogy a Nemzeti Bizottságba a Káldy Lacit küldjék el. Hát jelentkezzen! Nincs itt, éppen szabadságon van. Egy küldöttség ment ki a lakására, a Söptei útra. Behívták, és közfelkiáltással megszavazták a megyei Nemzeti Bizottságba mint a járműjavító küldöttét. A sarokház, ahol lakunk, egyik oldalon a Széll Kálmán utcára néz, a másik oldalon a Welther Károly utcára. Welther volt a Vas megyei Nemzeti Bizottság elnöke. Szerencsétlen véget ért, a súlyos zaklatások miatt öngyilkos

lett, vonat alá vetette magát. A bátyám egyik közvetlen embere volt neki. Pár hét múlva le is tartóztatták a bátyámat. Az ÁVO-n jól összeverték, és gyorsított eljárással Kistarcsára internálták. Egy évig ott volt, majd kirakatper főszereplője lett Szombathelyen a Szabadfi doktorral együtt. A kijelölt védőügyvéd semmit nem tudott volna tenni, de Jani bátyám annyi kedvező adatot összegyűjtött róla, hogy nem kapott súlyosabb büntetést. A doktor urat pedig a kollégái húzták ki a bajból: a kétnapos kirakatper után az volt az ítélet, hogy a forradalomban annyira pozitív magatartást tanúsított, hogy a büntetését kitöltöttnek vesszük. Másnap szabadlábra helyezték.

A tíz év alatt, amíg a pamutiparban dolgoztam, elvégeztem a Latinka Gépipari Technikum esti tagozatát. '57-ben képesítőttem, megszereztem a gépészműszaki oklevelet, aztán hívtak az iskolához vándormesternek, -szakoktatónak. Minden nap más üzembe mentem, ellenőriztem a képzést. Félévkor kaptam már négy óra géprajzot két esztergályos osztálynál. Nyáron Szadán üdültem a feleségemmel, ott talált meg a levél: jöjjen haza, elköll foglalni az állást. Nem gyűntem haza – az életem első nyaralását szakítsam meg? Mire hazajöttem, elfoglalta más, de két hónap után mégis megkaptam az állást. Év végén elküldtek háromhetes pedagógiai tanfolyamra Pestre. A következő esztendőben képesítés nélküli tanár lettem a Berzsenyi Dániel 405-ös Ipari Szakmunkásképző Intézetben. Mikor megtudta az Árvai igazgató, hogy húsz évig voltam kétkézi munkás, és mennyi szakmához értek, egész odavót. Mérlegkészítő műszerész, bádogos, fűtés- és vízszerelő, csőszerelő, szíjjártó – mert mikor a szíjjártót helyettesítettem, én varrtam a szíjakat a gépeken. Át kellett vennem az összes vizes szakmát és szakmai ismereti tárgyakat mint a géprajz, anyag- és gyártásismeret stb. Öt év után jelentkeztem a Pécsi Tanárképzőbe, és levelező tanfolyamon négy év alatt elvégeztem két rajzot meg két földrajzot.

Mikor Pécsen két év után záróvizsgám volt – a szakdolgozatom: *Vasi hímes tojások* –, akkor a rajz tanszéken a Patthy Gyuri bácsi tanszékvezető gratulált a dolgozatomhoz. Hogy tudtál ennyi anyagot összehozni a hímes tojásokról? Összevetés az erdélyi hímes tojásokkal, más tájegységek tojásaival, hímezsmintáival! Nézd, itt van az én népművészet könyvem, a hímes tojásoknak mindössze két oldalt tudtam szentelni, több nem fért bele. Őszintén gratulálok! Cseh Gyuri tagozatvezető forgatta a négyéves rajzos tanmenetemet: Hát, én is gratulálok! Úgyszólvál rajzi hibát ezekben nem találtam! Emlékszem egy régi dicséretre kezdő festő koromból; egy mostani kiállításon említettem, mikor arra kértek, hogy én is szóljak pár szót. Egy kis képről beszéltem: Rábakanyar Zseny-nyénél. A Burány tata megveregette botjával a vállamat. Hátra nézek: Lajos, tíz évig nem fest ilyen jól! Ekkora dicséretet még nem kaptam azelőtt. Ez volt az első nagy dicséret a művészi világban.

Szadát említettem az előbb; én dolgoztam Székely Bertalan műtermében! Ott vett magának birtokot, ott élt és alkotott. A mi időnkben a lánya, Székely Erzsébet lakott ott, jó barátságba kerültünk vele. Szadán volt nyári pedagógus továbbképző tanfolyam, nyári művésztelep, többször is. A szabadtéren dolgoztunk;

egy modellt beállítottunk, és a környezettel együtt lefestettük. Ha esett az eső, akkor Erzsébet asszony rendelkezésünkre bocsátotta apja műtermét. Vele beszélgetve Székely Bertalanról elég sokat tudtam meg. Különben a szadai temetőben van a síremléke, le is rajzoltam azt a gyönyörű mellszobrot. Ő szász ember volt, szászok között viselte a Székely nevet. S nem tudott magyarul! Egyik legnagyobb történelmi festőnk nem tudott jól magyarul, de magyarnak tartotta magát! Nagyon sok olyan festményt láttam a műteremben meg a műterem fölött egy kisebb helyiségben, hogy meglepődtem. Például a Dobozi-festményt. Üldözik Dobozit meg a feleségét, s mikor a lovuk összerogyott, az üldözők elérték őket, az asszony kitérte a keblit, hogy öl meg inkább... A képhez tizenkét színvázlat készült, ezeket láttam ott a falon. Alapos ember volt, jó tanulmányokat festett a Dobozihoz. Tíz változata is készült, mire egy nyilvánosságra került a tízből. Más képeket is láttam, olyanokat, amiket nem ismertem. Nagy élmény volt, hogy Székely Bertalan műtermében dolgozhattam! 1959–60 körül lehetett.

Két vagy három művésztelep működött Szadán, utána áttették Dunaújvárosba. Ott is voltam két-három alkalommal. Egy iskolában kaptunk helyet, de mindig kint dolgoztunk a szabadban, ha lehetett, és a Vasműben. Olyan nagyon bevágódtunk a fő szakszervezeti vezetőnél, hogy jó kapcsolatunk lett. Kaptunk szabad belépőt; bármikor beléphettünk a Vasmű területére festőfelszereléssel, és csapolást vagy bármit festhettünk, akár éjjel is. Engem mint vasas szakmunkást és mint tanárt, aki tanítottam a vasgyártást, gázgyártást, nagyon érdekelt a Vasmű; jól ismertem és átláttam a folyamatokat. Szénből a koksztot maguk állították elő; a kokszoló műveknél gáz is keletkezett; építettek oxigéngyártelepet is, ahol a levegőből kivont oxigént palackozták. Külön vasútparkja is volt a Vasműnek mozdonyokkal, vagonokkal, a kocsikon kokillákkal. A martin-kemencét egy nagy üstbe csapolták, onnan tovább eresztették a nyersvasat ezekben a kokillákba. A csapoláskor olyan kormos lettem, hogy mikor kiléptem a kapun és buszra szálltam, elhúzódtak tőlem az utasok.

A Dunaparton, ártéri területeken is szerettem festeni, ahol elmcasarasodtak a holtágak. Egyszer nagy melegben egy homokpadon festettem a kikötőt: derékig mezítelenül, egy klottgatyában, mezítláb ültem a kis székemen. A szúnyogok meg rám találtak. Balkézzelemmel, hüvelykujjal az ecsetet hozzáfogtam a palettához, zavartam a szúnyogokat. Jött a szúnyogirtó repülőgép, látta, hogy küzdök a vérszívók ellen. Megfordult, hátulról rám húzott egy szőnyeget, permetes lett a palettám, meg magam is permetezve lettem, de attól kezdve a többi napokon a szúnyogokkal nem volt bajom. Elrepült a gép; még intett a szárnyával, és ment másfelé a dolgára. Tanár koromban ért az a megtiszteltetés, hogy mehettem pedagógus alkotótáborokba, művésztáborokba. Később volt Zalában is ilyen művésztelep, és Kőszegen is.

Külföldön sokfelé utaztam, és a legtöbb helyről képekkel tértem haza. Iskolai kiránduláson főtöttem a rijekai kikötőben, olajjal. Jártam Ausztriában, Szlovákiában, Lengyelországban, az NDK-ban, de az NSZK-ban is; eljutottam Szentpétervárra, a Néva partjára, a dalmát tengerpartra, Spanyolországba meg

Bulgáriába is. Beutaztam Európa nagy részét – Erdélyt ne felejtsem ki –, de rá kellett jönnöm, hogy itthon is van elég téma. Szép ez az ország, csak meg kell látni.

Valamikor a '80-as évek közepén, második felében vetítették a tévében a *Másfél millió lépés Magyarországon* című filmsorozatot. Nagyon szerettem. Szép tájakat mutatott be érdekesen, érdekes emberekkel. A narrátor is jó volt. Mikor borospincés vidékre értek, egykettőre mentem is oda. Húztam magam után a kétkerekű kocsimat, föstöttem a pincéket, összesen talán kétszázat. Sokat el is adtam, jó része a Savaria Múzeumba került. Így jutottam el Tokaj hegyaljára – Mádra – és több más borvidékre. Meghívásra Paks környékét is bejártam; ott megcsodáltam Makovecz templomát. Előzőleg telefonon beszéltem Makoveczcel: örülnék, ha eljönne a Vajdahunyad Várában rendezett kiállításomra. Azt mondta, hogy nagyon szívesen megnézné, de sehogy sincs ideje rá. Egy-két fotót küldjek neki, mert érdekli. Elmentem hozzá. Nem fotókat vittem, hanem egy éves nap-tárt tizenhárom pincés festményemmel. Szíven lőttem vele! Népi építészet ez is, de mennyire! Egy órát beszélgettünk, s kaptam tőle egy könyvet. Hogy tud rajzolni ez az ember! Szerettem volna még találkozni vele, de meghalt idejekorán. Agyondógozta magát.

Pincementő útjaim során nagyon későn tértem vissza szülőfalumba. Hogy mit mulasztottam én! Csipkerekken hosszú sor volt a hegyen, zsúpos pincéknek a sora. De mire én észre tértem, hogy ezek pusztulnak, már alig maradt egykettő. Egyszer a vőmmel voltunk lenn a falumban, gyalog mentünk föl a hegyre. Egy szomszéd pince omlott össze. A romokból kiállt az orsós présnek a nyomó rúdja. Ott helyben lefestettem. Szóval későn ébredtem, alig maradt hírmondónak. Onnan nem messze van Petőmihályfa. Valaki dicsérte nekem: érdemes megnézni. Elmentem, aztán ott ragadtam. Ott még találtam gerenda falú meg zsúpos borospincéket. Az egyik pincét éppen akkor zsúpozták újra. Aki a tetőn dolgozott, és főntről felelgetett nekem, arról kiderült, hogy a szombathelyi skanzennek a vezetője, a falu polgármestere pedig a tanítványom volt.

A Somlót valamikor a bátyámmal végigjártuk még tanonc koromban. Akkor épült a kilátó a hegy tetején. Később is jártam ott párszor, de nem nagyon rajzoltam és festettem. Viszont elmondhatom, hogy egy évig s még tovább a Ság hegy rabja voltam. Először egy osztálykiránduláson jártuk végig a pincesorokat. A kráterban fociztak a fiúk, s az egyik tanuló mondta: tanár úr, nézzük meg a nagypapa pincéjét! Nem itt, hanem a másik oldalon. Akkor elkigyóztunk a pincék között. Annyi pincét még addig nem is láttunk! Megérkeztünk: zsúpos pince, egy bodzabokor árnyékot vet az ajtóra. Hú, micsoda festői hely! Ide visszajövök még! A nagypapa szívesen fogadott, finom Ság hegyi borral kínált minket, valakinek meg is ártott. Sok esztendő eltelt, mire visszamentem. Kuti Márta vezetett körbe a hegyen, volt sok rajzolni/festeni valóm. Kerestem a nagypapa pincéjét. Azóta az öreg meghalt, a pince összeroskadt, eladták, lebontották. De aztán egy pince helyett lett vagy húsz, amit lefestettem. Megtaláltam a tíz pincéteket is, előtte egy virágos sarok fakeresztel. A szomszédok mondták, hogy kinek

a pincéje. Nem készült róla kép, de fönt a Mesteribe vezető mélyutat lefestettem, és a közelben egy zsúpos pincét is, amelyik aztán leégett.

A Ság hegyről rálátni a Kissomlyóra. Először távoli rokonság révén jártam a hegyen. A rokon meghalt, a szőlőt eladták, sokáig nem volt miért menni. Aztán Ambrus Lajossal jártam ott újra. Végigvitt engem a szőlők között, megmutatta, hol vett parcellákat, hogy áll a telepítéssel. Arra kért, hogy fesse meg a Berzsényi-pincét. Lefestettem volna neki szívesen – ő írt bevezetőt a *Boros-pincék dicsérete* című könyvemhez, meg a nagy könyvben is szerepel szöveggel –, de nem találtam árnyékot. Napon pedig nem tudok festeni, úgy vakít. Autóm sincs már, kilencvenöt évesen nem hosszabbította meg az orvos a jogosítványomat. Fénykép után sikerülhetett volna megfestenem, de ez már elmarad. Eltelt az idő.

Eltelt az idő, de ha a családra gondolok – három gyerekünk után nyolc unoka, nyolc dédunoka, és még ígéretek vannak –, elmondhatom, hogy nem éltünk hiába. Közös élményeink a gyerekek. Mindegyik külön világ, mindegyik ajándék nekünk. Feleségemre nézek: Kati olyan szép és jóságos most is, mint amikor megismertem és lefestettem. Mert úgy találkoztunk, hogy egyik fiútestvére, Rezső, jó barátom volt. Sokszor megfordultam náluk, sorra portrékat készítettem a férfiakról, míg aztán Kati is modellt ült, és portrét festettem róla is. Hetven évvel ezelőtt ifjú művészként „befestettem magam” a családba – és máig is összeült vagyunk!



Cáspár Szilárd: Akciófal III. (2018)